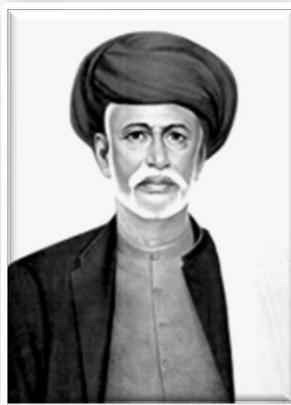
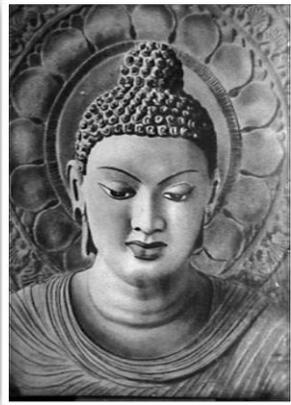

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्यार्थी संघटना, नागपूर

बोधीजीविका

विशेषांक-२०२२

-संपादक मंडळ-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्यार्थी संघटना,
नागपूर

बोधीजीविका

Bodhijeevika

स्मरणिका विशेषांक, २०२२

प्रकाशक

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्यार्थी संघटना, नागपूर.

आवृत्ती प्रकाशन

०४ ऑक्टोंबर २०२२

धम्मचक्र प्रवर्तन दिन

संपादक

बोधीजीविका स्मरणिका मंडळ,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्यार्थी संघटना,

नागपूर.

मुखपृष्ठ

प्रज्ञानंद माटे, प्रगती बोरकर, शुभांगी खंडारे

आवरण व सजावट

बालु वनकर, आशिष तितरे, डॉ. घपेश ढवळे, अमोल थुल

सहयोग राशी : ३०/-

स्मरणिकेत प्रकाशित झालेल्या लेखांशी संपादक मंडळ सहमत असेलच असे नाही. स्मरणिका केवळ खाजगी वितरणासाठी.

भारताचे संविधान

प्रास्ताविका

आम्ही भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम
समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडविण्याचा

व त्याच्या सर्व नागरिकांस :

सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्याय;

विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा

व उपासना यांचे स्वातंत्र्य;

दर्जाची व संधीची समानता;

निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा

आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा

व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता

यांचे आश्वासन देणारी बंधुता

प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून;

आमच्या संविधानसभेत

आज दिनांक २६ नोव्हेंबर, १९४९ रोजी

याद्वारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित

करून स्वतःप्रत अर्पण करित आहोत.

अंतरंग...

संविधानाची प्रास्ताविका

संपादकीय लेख

०५

अध्यक्षीय मनोगत

०६

सध्यापरिस्थितीतील पत्रकारिता आणि आंबेडकरी युवा वर्ग

डॉ. शैलेंद्र लेंडे

०७

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि उच्च शैक्षणिक धोरणाचे
आजचे उग्र वास्तव

डॉ. अनमोल शेंडे

१७

Dr. Babasaheb Ambedkar's Thoughts on
Annihilation of Caste

Dr. Amit Zapate

२२

Education, Rationality and Social
Transformation

Prof. Ajay Choudhary

२६

लोकशाही राजकीय पत्रकारीता आणि बाबासाहेब

डॉ. घपेश ढवळे

३१

भारतीय तरुनांसाठी उच्च शिक्षण आणि उद्योजक बनणे
काळाची गरज

मा. मिथुनकुमार नागवंशी

३५

वामनदादांच्या गझलेतील सौंदर्य विचार

प्रा. प्रकाश राठोड

३७

The approach of Sustainable Development
Goals (SDG) and problems to upliftment of
Marginal society in India

Balu Wankar

४२

लोकशाहीला व्यक्तीपुजेचा धोका

प्रा. प्रदिप लोहकरे

४४

जय भीम चे जनक-बाबु एल एन हरदास

डॉ. आशिष थूल

४८

माजी अध्यक्ष्यांच्या नावांची सुची

.....

५२

जाहिराती

....

५३

‘बोधीजीविका’ स्मरणिका विशेषांक -२०२२

आठवी आवृत्तीच्या निमित्ताने...

संपादकीय...

धम्मभूमीत आलेल्या सर्व विज्ञानवादी प्रज्ञावंतांना मंगलमय जय भीम.

JAI BHIM MEANS LIGHT, JAI BHIM MEANS LOVE.

JAI BHIM MEANS JOURNEY, FROM DARKNESS TO LIGHT

JAI BHIM MEANS TEARS, OF BILLIONS OF PEOPLE!

(MARATHI POETRY)

दीक्षाभूमी म्हणजे ज्ञानभूमी, ऊर्जाभूमी, त्यागाची भूमी, सामर्थ्याची भूमी, आपण या पावनभूमीत येऊन सामर्थ्यवान, ऊर्जावान, प्रज्ञावंत, करुणामय होऊन आपण पुढील जीवनात पदक्रमण होण्यास तयार होत आहोत. करुणामय क्रांतीची सुरुवात तथागत बुद्धांनी ई.स. पूर्व केली ती अशी पहिलीच क्रांती की ज्यामुळे मानवता, समानता व बंधुता या विचारांचा संपूर्ण जगाला प्रचिती झाली, या प्रज्ञावंत विचारांना संपूर्ण जगभर पसरवण्याचे कार्य सम्राट अशोक यांनी केले. दुसरी क्रांती ही सम्राट अशोकाने इ.स. पूर्व बुद्ध धम्माला भारतातच नाही तर संपूर्ण जगात पसरवून ज्ञान संवर्धन करण्याचे कार्य केले, तर सम्राट अशोकानंतर १९५६ मध्ये बाबासाहेबांनी विजयादशमीच्या दिवशी नागपूर या पावनभूमीत आपल्या लाखो अनुयायासोबत धम्मदीक्षा ग्रहण केली व शोषित पीडीत समाजाला तथागताच्या दीपस्तंभापर्यंत पोहोचवण्याचे कार्य केले, त्या प्रित्यर्थ आपण दरवर्षी या ऊर्जा भूमीत दाखल होत असतो. या धम्मभूमीत आल्यावर नवचौतन्याने शरीराचा नवीन जन्म झाल्यासारखे प्रतीत होते व समोर जीवन जगण्याची नवीन कला आत्मसात करते. लेखन हे समाजाचे दर्पण असते. समाजाला दिशादर्शक आणि मार्गदर्शक ठरत असते, अशा वेळेस आपल्या या धम्मभूमीत येणाऱ्या प्रज्ञावंतांना नवीन ज्ञानाचे आकलन व्हावे, विचारवंतांच्या विचारांचे मार्गदर्शन मिळावे, नव्या विचारांना चालना मिळावी आणि आपला समाज हा विज्ञानवादी, बुद्धी प्रामाण्यवादी तयार व्हावा या उद्देशाने आपण दरवर्षी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्यार्थी संघटनेमार्फत बोधिजीविका स्मरणिका प्रकाशित करित असतो. आपण या स्मरणिकेच्या माध्यमातून आपल्या करुणामय समाजाला तथागत बुद्ध, महात्मा फुले आणि बाबासाहेब यांचे विचार व सध्यस्थितीत यांचे मार्मिक विश्लेषण आपल्या समाजापर्यंत पोहोचवण्याचे प्रामाणिक कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्यार्थी संघटना करित आहे. ही स्मरणिका बनवत असताना संघटनेचे अध्यक्ष, पदाधिकारी व संपादकीय मंडळाचे सर्व विद्यार्थ्यांचा फार मोलाचा वाटा आहे अर्थात हे संघटनात्मक कार्य असल्यामुळे याचे सर्व श्रेय संघटनेत काम करणाऱ्या सर्व विद्यार्थ्यांना जाते. आम्ही ही स्मरणिका तयार करताना चुका विरहित करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला. जर का कुठल्या चुका असतील तर क्षमस्व. आपल्या प्रतिक्रियांच्या प्रतीक्षेत. सर्वांना धम्मभूमीतून धम्मचक्र प्रवर्तन दिनाच्या मंगल कामना!

संपादकीय मंडळ

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्यार्थी संघटना,

नागपूर

‘बोधीजीविका’ स्मरणिका विशेषांक - २०२२

अध्यक्षीय मनोगत...

जय भीम , जय संविधान, धम्मचक्र परिवर्तन दिनाच्या हार्दिक हार्दिक शुभेच्छा

दीक्षाभूमी या ठिकाणी लाखोंच्या संख्येने जनसागर येत असतो, हा जनसागर नेहमी प्रमाणे या ठिकाणाहून प्रेरणा घेऊन जात असतो, या ठिकाणचे महत्व म्हणजे येथून लाखोंच्या संख्येने पुस्तक विक्री होत असते आणि हेच पुस्तक माणसाचे मस्तक घडवत असते. “प्रज्ञा, शिल, करुणा व मैत्री या तत्वानुसार प्रत्येक विद्यार्थ्यांने आपले चारीत्र बनविले पाहिजे, आणि या मार्गाने एकट्यानेच जावे लागले तरी मनोधैर्य व निष्ठा राखून पुढे गेले पाहिजे”. बाबासाहेबांनी म्हटलेल्या विद्यार्थ्यांसंदर्भातील वाक्यानुसार विद्यार्थी हा स्वयंप्रेरीत व आपल्या जीवनाचा निर्माता असावा. आज जातीव्यवस्था, वर्गव्यवस्था, धर्मव्यवस्था व पितृसत्ता, ह्या गोष्टींचा भारतीय व्यवस्थेमध्ये सुळसुळाट सुटला आहे, अशा परिस्थितीत विद्यार्थ्यांने जागृत होऊन या सर्व व्यवस्थांना बळी न पडता यापुढे जावून मानवतावादाकडे वळावे आणि समता, स्वातंत्र्य, बंधुता व न्याय या तत्त्वावर आधारित समाजनिर्मितीचे कार्य करावे. आज भारताचे राजकीय परीपेक्ष बदलत चाललेले दिसत आहे, विज्ञानवादाला महत्व न देता धर्माला महत्व देण्यात येत आहे, धर्माधारीत शिक्षण व्यवस्था निर्माण करण्यात येत आहे, एकंदरीत पाहता प्राथमिक, माध्यमिक व उच्चशिक्षणात धर्माचे प्राबल्य वाढतांना दिसत आहे, अशा परिस्थितीत विद्यार्थी जागृत असला पाहिजे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्यार्थी संघटना ही पूर्णपणे संविधानिक मूल्यावर आधारित असून गेल्या चाळीस वर्षांपासून विद्यार्थ्यांच्या समस्यांना वाचा फोडत आहे. संघटना विद्यार्थ्यांच्या विकासासाठी सतत कार्यरत असते, याच वर्षी विद्यापीठाने वाढविलेल्या वेगवेगळ्या प्रकारच्या कोर्समधील फिस कमी करण्यासाठी संघटनेने आंदोलन केले व विद्यार्थ्यांच्या विविध मागण्या मान्य करून घेतल्या अशा प्रकारे संघटना ही सतत विद्यार्थ्यांच्या कार्यात सहभागी असलेली दिसून येते. यापुढेही संघटना विविध विद्यापीठात आपल्या शाखा उभारण्याचा प्रयत्न करणार व त्या-त्या विद्यापीठातील आंबेडकरी विचारांच्या संघटनांशी समन्वयाने कार्य करेल. संघटना २०१३ पासून बोधीजीविका नावाची स्मरणिका काढत आहे याद्वारे विद्यार्थ्यांची वैचारिक देवाणघेवाण तसेच विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक जाणीवा जाणून घेण्याचे काम संघटना करते, तसेच बोधीजीविकेला समाजातून सुद्धा खूप प्रतिसाद मिळतो. त्यामुळे यावर्षीसुद्धा बोधीजीविका प्रकाशित करत आहोत आपले बोधीजीविके असलेले प्रेम असेच राहूद्या, हीच मंगल कामना व्यक्त करतो.

डॉ. प्रविण अबगड

अध्यक्ष (सत्र २०२२-२३)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्यार्थी संघटना

सद्यस्थितीतील पत्रकारिता व आंबेडकरी युवक वर्ग

डॉ. शैलेंद्र धर्मदास लेंडे

डॉ. आंबेडकर विचारधारा विभागप्रमुख (प्रभारी)

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

आजचा हा एकविसाव्या शतकातील दोन दशकांचा कालखंड प्रचंड गतिमानतेचा आणि फार मोठ्या घडामोडींचा कालखंड ठरला आहे. आजच्या या कालखंडाकडे आपण जर गंभीरतापूर्वक पाहिले तर या कालखंडामध्ये अनेक प्रकारची वेगवेगळ्या पातळीवरील गुंतागुंतीची स्थित्यंतरे पहावयास मिळतात. तसेच या स्थित्यंतरामागे जे काही उलटसुलट स्वरूपात बदलत गेलेले लोकमानस पहायला मिळते. अलीकडच्या काळातील हे उलटसुलट स्वरूपाचे लोकमानस पाहून कोणत्याही समंजस व्यक्तीने अचंबित व्हावे, अशा प्रकारची परिस्थिती आपल्या सभोवताल सर्वत्र पहावयास मिळते.

आजच्या या कालखंडाकडे विभिन्न दृष्टिकोनांतून आणि विभिन्न भूमिकांमधून पाहता येणे शक्य आहे. आजचा एकविसाव्या शतकातील हा प्रचंड गतिमानतेचा व विविध घडामोडींचा कालखंड विसाव्या शतकातील आधुनिक भारताच्या जडणघडणीवर आधारित असल्याचे दिसून येते. विसाव्या शतकाच्या कालखंडात आधुनिक भारताच्या निर्मितीला एक अर्थपूर्ण स्वरूपाची प्रकारची दिशा प्राप्त झाली. विसाव्या शतकातील भारताला आधुनिक व कालसुसंगत बनवण्याच्या दृष्टिकोनातून ज्या काही समाजसुधारकांचे व देशधुरीणांचे कार्यकर्तृत्व महत्त्वपूर्ण ठरले, त्यामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव व स्थान सर्वात महत्त्वाचे राहिलेले आहे. आजच्या कालखंडात आपणास जो काही नवीनतम, आधुनिक व विकासोन्मुख अशाप्रकारचा भारत पहायला मिळतो, ह्या भारताच्या निर्मितीमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान श्रेष्ठतम स्वरूपाचे राहिल्याचे दिसून येते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आधुनिक भारताच्या केलेल्या नवनिर्मितीचा एक मूलाधार त्यांचा विचारविष्कार हा राहिलेला आहे. त्यांनी भारतातील समाजजीवनाचे विविध साधनांच्या आधारे प्रभावीपणे जागरण व प्रबोधन केले. त्यांनी केलेल्या लोकजागरणाचे व लोकप्रबोधनाचे एक साधन म्हणजे त्यांनी निर्माण केलेली वृत्तपत्रसृष्टी होय. भारतातील दीन-दलिताना व शोषित-वंचितांना त्यांच्या न्यायाविषयी व हक्काविषयी जागृत करण्यासाठी त्यांनी आपल्या कार्यकर्तृत्वाच्या प्रारंभकाळापासून वृत्तपत्रसृष्टीचा आधार घेतला. भारतीय पातळीवरील अडाणी, अशिक्षित, अभावग्रस्त दलित-वंचित समाजाला जागृत करण्यासाठी व त्यांच्या अंतरंगात न्याय्य हक्कांची जाणीव आकारास आणण्यासाठी त्यांनी प्रथमतः १९२० मध्ये 'मूकनायक' या पाक्षिक वृत्तपत्राची निर्मिती केली. त्यानंतर त्यांनी १९२७ मध्ये 'बहिष्कृत भारत' या पाक्षिकाला आकारास आणले. पुढे त्यांनी आपल्या समाजकार्याला गतिमान करण्यासाठी 'जनता' हे वृत्तपत्र दीर्घकाळ चालवले. आपल्या आयुष्याच्या शेवटच्या टप्प्यात त्यांनी या वृत्तपत्राला 'प्रबुद्ध भारत' या वृत्तपत्रात रूपांतरित केले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात निर्माण केलेली वृत्तपत्रसृष्टी अत्यंत महत्त्वपूर्ण स्वरूपाची ठरली. तत्कालीन समाजजीवनाला व त्या काळातील लोकमानसाला विधायक रूप देण्याचे महत्कार्य त्यांच्या वृत्तपत्रसृष्टीने अत्यंत गंभीरतापूर्वक पार पाडले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कार्यकर्तृत्व ज्या काळात आकारास आले, त्या काळात सर्वसामान्य जनतेचे जागरण करण्यासाठी तुटपुंजी स्वरूपाची प्रसारमाध्यमे उपलब्ध होती. त्या काळामध्ये लोकजागरणाची व जनप्रबोधनाची सगळी भिस्त मुद्रित प्रसारमाध्यमांवर होती. त्या काळातील समाजसुधारकांच्या व लोकप्रबोधनकारांकडे वृत्तपत्र हे एकमेव स्वरूपाचे प्रसारमाध्यम उपलब्ध होते. ही वृत्तपत्रे देखील बहुतांशपणे साप्ताहिक व पाक्षिक स्वरूपाची होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या पाक्षिक स्वरूपाच्या तसेच साप्ताहिक स्वरूपाच्या वृत्तपत्रांचाच आधार त्या काळातील दलित-पीडित समाजसमूहांना जागृत करण्यासाठी घेतला होता. त्या काळामध्ये इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमांचा उदय झालेला नव्हता. आजच्या काळात ज्या प्रकारची वेगवान व अद्यावत स्वरूपाची इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमे पहावयास मिळतात, त्या प्रकारची प्रसारमाध्यमे तत्काळी अस्तित्वातच आली नव्हती. त्या काळात मुद्रित प्रसारमाध्यमांची व्याप्ती व प्रसिद्धी देखील मर्यादित स्वरूपाची होती. असे असून देखील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दलित-वंचित व शोषित-पीडित समाजसमूहांच्या अस्मितानिर्मितीसाठी व अस्तित्वशोधासाठी वृत्तपत्रसृष्टीचा अत्यंत प्रभावीपणे वापर केला आणि येथील तळपातळीवरील समाजाचे व्यापक पातळीवर प्रबोधन घडवून आणले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आधुनिक भारताच्या इतिहासात देदीप्यमान पत्रकारितेची पायभरणी केली आणि त्या पत्रकारितेच्या बळावर तत्कालीन दलित-वंचित समाजाला न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या या ध्येयवादी पत्रकारितेच्या पार्श्वभूमीवर आजच्या काळातील पत्रकारितेकडे पाहू गेल्यास आपणास पूर्णपणे वेगळ्या प्रकारचे चित्र दिसून येते. विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धातील व मध्यकाळातील पत्रकारितेच्या पार्श्वभूमीवर आजच्या काळातील पत्रकारितेचे व प्रसारमाध्यमांचे स्वरूप आपणास प्रश्नांकित करणारे ठरते. तसेच आजच्या काळातील प्रसारमाध्यमांचे सर्वदूर विणले गेलेले जाळे आणि त्या जाळ्यात अडकून पडलेला भवताल, यामुळे या विषयाचा गंभीरपणे विचार करणे आवश्यक ठरते.

सद्यस्थितीमध्ये आपल्या अवतीभवतीच्या पर्यावरणासंबंधी तसेच आपल्या सभोवताल चालणार्या विविध प्रकारच्या घडामोडींसंबंधी आपणास जी काही माहिती मिळते, ते बहुतांशपणे विविध प्रकारच्या प्रसारमाध्यमांच्या आधारे मिळत असते. आजच्या काळाचे एक अतिशय महत्त्वाचे वैशिष्ट्य असे आहे की, हे जग विविध प्रकारच्या अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाच्या आधारे परस्परांच्या जवळ येत चालले आहे. या जगाचे परस्परांच्या जवळ येणे आकारास येते ते म्हणजे विविध प्रकारच्या तंत्रज्ञानाच्या सोयीसुविधांमुळे व विविध प्रकारच्या अत्याधुनिक तंत्रसाधनांमुळे होय. या विविध प्रकारच्या तंत्रज्ञानाच्या आधारे जगाच्या एका कोपऱ्यातील माहिती जगाच्या दुसऱ्या कोपऱ्यापर्यंत पोचवता येणे शक्य होते. यामधून जग हे अधिकाधिक परस्परांच्या जवळ येवू लागते आणि या प्रक्रियेमधून एक अर्थाने 'ग्लोबल व्हिलेज' चे रूप

आकारास येत जाते. विविध प्रकारच्या नवनवीन तंत्रसाधनांच्या आधारे आपल्या अवतीभवतीची माहिती एका टोकावरून दुसऱ्या टोकावर पोचवली जाते आणि ती जगभरातील माहिती आपल्यापर्यंत अगदी अल्पावधीत येवून पोहोचत असते. विविध तंत्रसाधनांच्या आधारे लोकांपर्यंत येणाऱ्या माहितीमधून व्यक्तीचे विशिष्ट असे मत व विशिष्ट असे मन तयार होत असते. हे व्यक्तीचे विशिष्ट असे मत अथवा मन पुढे लोकमत व लोकमन घडवत असते. या लोकमतामधून व लोकमनातून समाजमत व समाजमन देखील तयार होत असते. आजच्या जगाला आपण जे प्रचंड गतिमान असे जग मानतो, त्याचे एक कारण दळणवळणाच्या आवेगी साधनांमध्ये आहे तसेच ते संदेशवहनाच्या वेगवान साधनांमध्ये देखील आहे. संदेशवहनाची अत्याधुनिक साधने अलीकडे मोठ्या प्रमाणात आकारास आलेली आहेत आणि त्यामधून अतिविशाल माहितीचे प्रचंड गतिमानतेने प्रसारण होत असल्याचे दिसून येते. आपल्यापर्यंत येणारी माहिती व या माहितीचे आपल्यापर्यंत होणारे संदेशवहन हे विशिष्ट प्रकारच्या साधनांच्या आधारे होत असते. ही संदेशवहनाची साधने म्हणजे माहितीच्या प्रसाराची साधने असतात. माहितीची व सूचनांची ती प्रसारमाध्यमे असतात. विविध प्रकारच्या प्रसारमाध्यमांच्या आधारे आपणापर्यंत माहिती येवून पोहोचत असते. आजच्या काळात आपल्या अवतीभवतीच्या पर्यावरणासंबंधी, देश—काल—परिस्थितीसंबंधी माहिती जाणून घेण्याची साधने ही काही एकाच प्रकारची नाहीत. ती अनेकानेक प्रकारची आहेत. त्याचप्रमाणे ती अनेकानेक रूपांची आहेत. ही अनेकानेक रूपाची व अनेकानेक प्रकारची साधने म्हणजे प्रसारमाध्यमे होत. आजच्या काळाचे व्यवच्छेदक वैशिष्ट्य कोणते असेल तर अलीकडच्या काळात प्रसारमाध्यमांचे प्रचंड प्रमाणात निर्माण झालेले जाळे, हे होय. आजच्या काळामध्ये संपूर्ण देशभर व संपूर्ण जगभर प्रसारमाध्यमांचे प्रचंड प्राबल्य निर्माण झाले आहे. आपल्या अवतीभवतीच्या पर्यावरणासंबंधीचे व जगासंबंधीचे आपले आकलन हे मुळामध्ये विविध प्रकारच्या प्रसारमाध्यमांमधून जी काही माहिती आपल्यापर्यंत पोहोचविण्यात येत असते, त्यामधून आकारास आलेले असते.

आजच्या कालखंड हा प्रसारमाध्यमांच्या अधिराज्याचा कालखंड आहे. आजमितीस देशभर व जगभर माहितीप्रसाराची व संदेशवहनाची विविधांगी प्रसारमाध्यमे पहावयास मिळतात. आधुनिक कालखंडातील विसाव्या शतकाच्या शेवटच्या टप्प्यापर्यंत मुद्रित प्रसारमाध्यमांचे समाजजीवनामधील स्थान केंद्रवर्ती स्वरूपाचे होते. एकविसाव्या शतकातील या दोन दशकांच्या कालखंडात इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमांना मध्यवर्ती स्थान मिळाल्याचे दृश्य पहावयास मिळते. अलीकडील काही वर्षांमध्ये मुद्रित प्रसारमाध्यमांचे स्थान काहीसे मागे पडत चालल्याचे व त्यांच्या ऐवजी विविध प्रकारच्या इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचे स्थान हे अधिकाधिक बळकट होत चालल्याचे दिसून येते. आजच्या कालखंडामध्ये देशभर आणि जगभर विविध प्रकारची समाजमाध्यमे व या समाजमाध्यमांच्या रूपातील प्रसारमाध्यमे प्रचंड प्रमाणात फोफावली आहेत. व्हाट्सएप, फेसबुक, ट्विटर, इन्स्टाग्राम, लाईव्ह चॅनेल्स, लाईव्ह प्रोग्राम्स, लाईव्ह डिस्कशन, ऑनलाईन प्रोग्राम या नवनव्या प्रसारमाध्यमांच्या आधारे प्रचंड मोठी माहिती ही जगाच्या कानाकोपऱ्यापर्यंत पोचवली जाते. या विविध प्रकारच्या प्रसारमाध्यमांमधून व

समाजमाध्यमांमधून जगाचा बदलता, गतिमान व विकासोन्मुख चेहरा सर्वांच्या समोर विविधांगी रूपा—प्रारूपांमधून साकार होत चालला आहे.

अलीकडे इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमे हे विशेष प्रभावशाली रूपातून आपल्या समोर दिसत असले तरी याचा अर्थ मुद्रित प्रसारमाध्यमे आजच्या काळात बाद झालेली आहेत, असे नाही. अलीकडच्या काळात इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमांच्या बरोबरच मुद्रित प्रसारमाध्यमे देखील तितकीच महत्त्वपूर्ण ठरतात. खरे तर इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमे आणि मुद्रित प्रसारमाध्यमे याप्रकारचा भेद देखील एका विशिष्ट सीमारेषेनंतर संपून जात असतो. मुद्रित प्रसारमाध्यमे आणि इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमे ही दोन्ही प्रकारची प्रसारमाध्यमे अंतिमतः विविध प्रकारच्या माहितीला जनसामान्यांपर्यंत पोहोचवण्याची महत्त्वपूर्ण साधने असतात. इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमांचा उदय आणि विकास हा अगदी अलीकडच्या काळात, म्हणजे दोन—तीन दशकांच्या काळात झालेला आहे. मात्र त्यापूर्वीच्या कालखंडाला, म्हणजेच एकोणिसाव्या आणि विसाव्या शतकाच्या कालखंडाला मुद्रित व लिखित प्रसारमाध्यमांनी पूर्णपणे व्यापून टाकलेले होते. आजच्या कालखंडामध्ये इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमांची शक्ती ही प्रचंड प्रमाणात वाढलेली दिसून येत असली तरी मुद्रित प्रसारमाध्यमांचे स्वतःचे एक आगळ्यावेगळ्या स्वरूपाचे स्थान असते. हे स्थान माहितीला व ज्ञानाला शब्दबद्ध करून कायमस्वरूपी टिकवण्यामध्ये असते. त्यामुळे मुद्रित प्रसारमाध्यमे ही माहितीला व ज्ञानाला दीर्घकाळ टिकवून ठेवण्याच्या दृष्टीने विशेष महत्त्वाची ठरतात. मुद्रित आणि इलेक्ट्रॉनिक या दोन्ही प्रकारच्या प्रसारमाध्यमांमधून आपल्या सभोवतालच्या घडामोडींसंबंधी जी माहिती अथवा जी बातमी लोकांपर्यंत पोचत असते, ती पत्रकारितेच्या रूपातून पोहोचत असते. सद्यःस्थितीतील इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमांच्या प्रचंड प्रभावाच्या कालखंडात देखील वृत्तपत्रांची पत्रकारिता आपले अस्तित्व टिकवून आहे. आणि त्याबरोबरच ही पत्रकारिता विविधांगी माहितीला व बित्तबातम्यांना जनसामान्यांपर्यंत पोचविण्याचे कार्य करित चाललेली आहे. आजच्या काळातील वृत्तपत्रांकडे पाहिल्यास ही वृत्तपत्रे बहुतांशपणे बातमीपत्रे असल्याचे दिसून येतात. या वृत्तपत्रांमधील बातम्या देखील त्या त्या वृत्तपत्रसमूहमालकांच्या विवक्षित स्वरूपाच्या वृत्तपत्रीय भूमिकांच्या अनुसार लोकांपर्यंत पोहोचवल्या जातात.

इलेक्ट्रॉनिक व मुद्रित प्रसारमाध्यमांवरून प्रसारित होणारच्या माहितीच्या, बातम्यांच्या व सूचनांच्या संबंधात आजचा काळ मोठा संभ्रमित व संशयात्मक स्वरूपाचा आहे. आपल्यासमोर येणारी माहिती किती सत्य व किती आभासी आहे, हे सर्वसामान्य व भोळ्याभावड्या लोकांना सहजासहजी समजून घेता येणे कठीण होवून बसते. आजचा काळ अनेकदा सत्याच्या भास—आभासाचा व सत्याच्या अपलापाचा काळ असल्याचेही दिसून येते. त्याचबरोबर आजचा काळ कृतक वास्तवाचा कालखंड असल्याचेही पहावयास मिळते. तसेच आजचा काळ काहीसा सत्योत्तर सत्याचा देखील काळ असल्याचे दिसून येते. आजच्या काळामध्ये विविध प्रसारमाध्यमांच्या आधारे आपणापर्यंत पोहोचणाऱ्या माहितीची, बातम्यांची व सूचनांची अनेकदा आपणास दिसून येणारी संभ्रमित, संशयास्पद, आभासी, कृतक, मोडली—तोडलेली अवस्था पाहिल्यास आज आपण कशा प्रकारच्या पर्यावरणात राहत आहोत, याची

आपणास कल्पना येवू शकते. आजच्या अशा संभ्रमित असलेल्या व संभ्रमित करण्यात आलेल्या आजच्या कालखंडातील पत्रकारितेसमोर आजच्या काळातील आदर्श हे अपवादात्मक व अभावात्मक स्वरूपाचे आहेत. सद्यस्थितीतील भारतातील पत्रकारितेचे व भारतातील प्रसारमाध्यमांचे स्वरूप हे सर्वसाधारणतः वरीलप्रमाणे आहे. इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमे व मुद्रित प्रसारमाध्यमे, या दोन्ही प्रकारच्या प्रसारमाध्यमातून भारतात केली जाणारी पत्रकारिता ही अलीकडच्या काळामध्ये भारतीय लोकजीवनाला आणि लोकमानसाला अभिव्यक्त करण्यामध्ये सक्षम असल्याचे दिसून येत नाही. लोकजीवनाच्या मूलभूत समस्यांना लोकांच्या पुढे ठेवण्यामध्ये ही पत्रकारिता असफल ठरल्याचे दिसून येते. या पत्रकारितेची ध्येयधोरणे ही या पत्रकारितेच्या चालक-मालकांपुरती सीमित ठरलेली आहेत. या पत्रकारितेने स्वतःला आपल्या वैयक्तिक व व्यावसायिक हितसंबंधाच्या राजकारणात बहुतांशपणे गुंतवून टाकलेले आहे. ज्या प्रकारची मूल्यधारित व ध्येयवादी पत्रकारिता भारतीय स्वातंत्र्याच्या कालखंडात भारतीय समाजाने पहिली होती, त्या प्रकारची पत्रकारिता अलीकडच्या काळामध्ये अपवादानेच पहायला मिळते.

सद्यस्थितीतील भारतीय पत्रकारितेचे एकंदर स्वरूप लक्षात घेतले तरी ही पत्रकारिता भांडवलशाहीच्या व भांडवलदारांच्या हातातील बाहुली बनली असल्याचे दिसते. त्याचबरोबर ही पत्रकारिता देशातील शक्तिमान सत्ताकेंद्रांच्या अधीन झाल्याचे दिसून येते. अर्थशरण व सत्ताशरण झालेली ही पत्रकारिता सर्वसामान्य लोकांच्या जीवनप्रश्नांना कितपत व्यक्त करू शकेल, अशा प्रकारचा प्रश्न या काळात अतिशय गंभीरपणे सर्वासमोर उभा ठाकलेला आहे. अलीकडच्या काळातील भारतातील पत्रकारिता ज्याप्रकारे अर्थशरण व सत्ताशरण झाली आहे, त्याचप्रकारे ती धर्मशरण झालेली आहे. वास्तविक पाहता धर्म ही व्यक्तीची वैयक्तिक व खाजगी बाब असते. पण जेव्हा धर्माला सार्वजनिक रूप दिले जाते आणि त्या धर्माच्या आधारे समाजजीवनात कट्टरता व दुही निर्माण केली जाते, तेव्हा धर्म हा समाजजीवनाला विभाजित करित असतो. भारतीय स्वातंत्र्यानंतर अस्तित्वात आलेल्या संविधानाने धर्मनिरपेक्षतेचे मूल्य स्वीकारले. शासनव्यवस्था ही धर्मनिरपेक्ष असेल आणि शासन-प्रशासनाचे सर्व वर्तन-व्यवहार हे धर्मनिरपेक्ष असतील, ही भारतीय संविधानाची मूलभूत दृष्टी आहे. भारतीय संविधानाने स्वीकारलेले धर्मनिरपेक्षतेचे मूल्य स्वातंत्र्यानंतरच्या काही दशकांत देशपातळीवर सर्वसाधारणतः प्रमाण मानले जात होते. या धर्मनिरपेक्षतेच्या मूल्यांना अलीकडच्या काळात मोठ्या प्रमाणात तडा जाऊ लागला आहे.

धर्मनिरपेक्षतेच्या मूल्यांना तडा देण्यामध्ये अलीकडच्या काळातील भारतातील इलेक्ट्रॉनिक व मुद्रित, या दोन्ही प्रकारच्या प्रसारमाध्यमे अग्रेसर राहिल्याचे दिसून येते. अलीकडच्या काळातील भारतातील पत्रकारितेचा एका लक्षणीय विशेष असा आहे की, ही पत्रकारिता बहुतांशपणे धर्मशरण पद्धतीने अभिव्यक्ती करताना दिसते. ही पत्रकारिता एका बाजूने आपल्या भांडवलशाही मालकांच्या हितसंबंधांना कोणत्याही परिस्थितीत अबाधित राखण्याचे कार्य करते. दुसऱ्या बाजूने ही पत्रकारिता प्रस्थापित सत्ताकेंद्रांच्या राजकारणाचे कशाप्रकारे संवर्धन करता येईल याच्या जास्तीत जास्त विचार करते आणि त्या सत्ताकेंद्रांच्या सत्ताजाणीवेला अधिकाधिक पक्की करत जाते. आणि तिसऱ्या बाजूने ही पत्रकारिता कालविसंगत ठरणार्या परंपरागत आणि विभेदवादी धार्मिक राजकारणाचे आविष्कारण करताना दिसते.

अशा प्रकारची अर्थशरण, सत्ताशरण व धर्मशरण पत्रकारिता सर्वसामान्य लोकांच्या मूलभूत प्रश्नांना व समस्यांना कितपत अभिव्यक्त करू शकेल, हा एक कळीचा प्रश्न या कालच्या कालखंडात निर्माण होतो. या प्रश्नाची दाहकता आणि व्यापकता आपणास अलीकडच्या काळात प्रचंड प्रमाणात वाढली आहे.

सद्यस्थितीतील भारतीय पत्रकारितेचा आंबेडकरी युवक वर्गाच्या दृष्टिकोनातून आपण जेव्हा विचार करतो, तेव्हा अधिकच गंभीर स्वरूपाची परिस्थिती आपणास पाहायला मिळते. आजच्या काळामध्ये आंबेडकरी समाज अत्यंत कठीण अशा परिस्थितीतून पुढे चाललेला आहे. बाकीच्या अन्य समाजघटकांच्या तुलनेमध्ये आंबेडकरी समाज हा सातत्याने अभावग्रस्त, शोषित आणि वंचित स्वरूपाचा राहिलेला आहे. या समाजाने आपल्या हक्कांसाठी व अधिकारांसाठी आतापर्यंत जो चिवटपणे लढा दिला, तो लढा कोणत्याच काळामध्ये सरळ आणि सोपा आणि सुटसुटीत स्वरूपाचा नव्हता. मागील हजारो वर्षांच्या काळापासून हा समाज माणुसकीच्या लहानातल्या लहान हक्कांपासून वंचित ठेवला गेला होता. विसाव्या शतकाच्या मध्यकाळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या युगप्रवर्तक कर्तृत्वामुळे या समाजाला भारतीय पातळीवर न्याय्य स्वरूपाचे हक्क आणि अधिकार प्राप्त झाले. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात विसाव्या शतकाच्या शेवटच्या टप्प्यापर्यंत या समाजाने आंबेडकरी विचारदृष्टीच्या आधारावर लक्षणीय स्वरूपाची प्रगती केली. एकविसाव्या शतकातील उंबरठ्यावर या समाजाला प्रगतीच्या अनेकानेक दिशा खुणावू लागल्या आणि या समाजातील युवक विविध क्षेत्रांतील उच्च शिक्षणाच्या आधारे स्वतःची वैयक्तिक व कौटुंबिक प्रगती करण्यासाठी सज्ज झाले. सामूहिक प्रगतीच्या दिशेने देखील या समाजातील युवक झेपावू लागले व त्या प्रकारची झेप घेण्याचा ते प्रयत्न करू लागले. याकरिता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय संविधानामध्ये दलित-वंचित आणि शोषित-पीडित समाजाच्या उन्नयनासाठी निर्माण केलेल्या विविध प्रकारच्या तरतुदी, सोयी-सवलती व प्रवर्गविषयक हक्क हे उत्प्रेरक व दिशादर्शक ठरले.

मागील काही वर्षांच्या कालखंडात मात्र या समाजासमोर व या समाजातील सुशिक्षित युवक वर्गासमोर अनेक मूलभूत स्वरूपाचे प्रश्नोपप्रश्न निर्माण झालेले आहेत. आंबेडकरी युवक वर्ग हा स्वतःच्या भवितव्याला आकार देण्याकरिता दूरवरच्या लहानसहान गावखेड्यांपासून तर मोठमोठ्या शहर-निमशहरांपर्यंत त्यांच्यासमोर उभे ठाकलेल्या बिकट परिस्थितीशी हिमतीने टक्कर देत चाललेला आहे. आंबेडकरी युवक वर्गाने आतापर्यंत विचारमूल्यांना प्रमाण मानले आणि ज्या विचारमूल्यांना उराशी बाळगून शिक्षण घेतले, त्या विचारमूल्यांनाच तळामुळापासून तडा जाण्याची परिस्थिती अलीकडच्या काळात कधी नव्हे इतक्या तीव्रतेने निर्माण झाल्याचे दिसून येते. अलीकडील काही वर्षांत शासकीय नोकरीच्या क्षेत्रात संपूर्ण भारतभर फार मोठी कपात झाल्याचे चित्र पहावयास मिळते. शासकीय-निमशासकीय क्षेत्रात पक्क्या नोकरीच्या संधी दिवसेंदिवस कमी होत जाणार, याची दुश्चिन्हे सार्वत्रिक पातळीवर दिसत आहेत. शासकीय क्षेत्रातील आरक्षित जागांवरील नोकरीच्या संधी दिवसेंदिवस कमीकमी होत जात आहेत. कल्याणकारी राज्याच्या दृष्टीतून देशपातळीवर तसेच राज्यपातळीवर ज्या

आंबेडकरी वर्गातील युवकांनी प्रचंड मेहनत करून सर्व प्रकारच्या सामाजिक व आर्थिक अभावग्रस्ततेशी चिवट झुंज देत विविध विद्याशाखांत उच्च शिक्षण घेतल्याचे व हे उच्च शिक्षण घेत असल्याचे चित्र सर्वपरिचित आहे. या विविध क्षेत्रातील उच्च शिक्षणाच्या बळावर त्यांना ज्या प्रमाणामध्ये नोकऱ्यांची उपलब्धता शासकीय व्यवस्थेकडून करून देणे आवश्यक होते, त्या प्रकारची उपलब्धता अलीकडच्या काळामध्ये अभावानेच पहावयास मिळते. सरकारी पातळीवर जास्तीत जास्त प्रमाणामध्ये नोकऱ्यांमध्ये कपात करण्यात आलेली आहे व नोकरीच्या संधी अत्यल्प करण्यात आल्या आहेत. देशातील सर्व प्रकारच्या शासकीय, निम-शासकीय संस्था ह्या आरक्षणावर लागलेल्या नोकरदारांमुळे गुणवत्तेच्या दृष्टीतून निकृष्ट ठरल्या आहेत, या प्रकारच्या प्रमेयाला अभिजन वर्गाकडून मोठ्या प्रमाणात खतपाणी दिले जात असल्याचे चित्र अलीकडे विशेषत्वाने दिसून येते. कोणत्याही संस्थांची गुणवत्ता वाढवायची असेल तर त्या संस्थेचे खाजगीकरण केले पाहिजे, हे तत्त्व अलीकडे प्रस्थापित व्यवस्थेचे आवडते तत्त्व ठरले आहे. शासकीय यंत्रणेने विविध क्षेत्रातील नोकऱ्यांचे खाजगीकरण करण्याचा सपाटा लावला आहे. तसेच उरल्यासुरल्या शासकीय संस्थांमध्ये नोकऱ्यांचे कंत्राटीकरण करण्याचा धडाका सुरू केला आहे. सध्याच्या काळामध्ये शिक्षणाचे खाजगीकरण इतक्या तीव्रतेने वाढलेले आहे की त्या खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये सर्वसामान्य आर्थिक परिस्थिती असलेला शोषित-उपेक्षित युवक तसेच अधिकच बिकट परिस्थितीतून वाटचाल करणारा आंबेडकरी युवा वर्ग हा तग धरू शकत नाही, अशा प्रकारची परिस्थिती सर्वत्र पाहायला मिळते.

मुळामध्ये सद्यस्थितीतील पत्रकारितेचे हितसंबंध पूर्णतः वेगळ्या स्वरूपाचे आहेत. आणि ते हितसंबंध समाजमूल्याधारित ध्येयासक्तीतून पुढे येवू पाहणाऱ्या आंबेडकरी युवक वर्गासोबत कदापि जुळणारे नाहीत. सद्यस्थितीतील पत्रकारितेचे वर्गीय हितसंबंध आणि आंबेडकरी युवक वर्गाचे हितसंबंध हे परस्परंशी विरोधी आहेत. त्यामुळेच आंबेडकरी युवक वर्गाच्या ध्येय-धोरणांना, आशा-आकांक्षांना, सुख-स्वप्नांना अभिव्यक्त करण्यामध्ये सद्यस्थितीतील पत्रकारितेचे कार्य बहुतांशपणे नकारात्मक ठरल्याचे चित्र दिसून येते. आंबेडकरी युवा वर्गाच्या स्वतंत्र स्वरूपात आपल्या न्यायाची मागणी करणाऱ्या स्वरूपाकरी कशाप्रकारे थांबवता येईल वा थोपवता येईल, याचेच प्रयत्न प्रस्थापित पत्रकारिता सतत करताना दिसते. याच्या पुढचा भाग तर आणखीच भयावह ठरतो. आंबेडकरी युवक वर्गाच्या न्याय्य स्वरूपाच्या संवैधानिक मागण्यांच्या उच्च स्वरातील आवाजाबद्दल संभ्रमाचे व संशयाचे वातावरण निर्माण करणारे वृत्तांकन देखील विशिष्ट पत्रकारितेमधून व्यक्त होत जातात. यामधून आंबेडकरी युवक वर्गाची समाजामधील प्रतिमा ही मलीन करण्याचे कार्य देखील कधी जाणता तर कधी अजाणता स्वरूपात होत जाते.

अलीकडच्या काळात सगळ्याच प्रकारच्या विरोधी स्वरांचा बिमोड करण्याची प्रवृत्ती प्रस्थापित सत्ताकेंद्रांमध्ये बळावत चालल्यामुळे प्रस्थापित व्यवस्थेला आंबेडकरी युवक वर्गाच्या मागण्या आपल्या सत्तामार्गातील काटे वाटल्यास ते नवल ठरू नये. आपल्या निरंकुश सत्ताधोरणाच्या विरोधी असणाऱ्या सर्व प्रकारच्या स्वरांना नियंत्रित करायचे आणि आपला सत्तामार्गाला निर्धोक करायचे, या प्रकारची

भूमिकेतून सर्वसाधारणपणे आंबेडकरी युवक वर्गाकडे पाहिले जाते. अनेक वेळेस आंबेडकरी युवक वर्गाच्या संघर्षासंबंधी वादग्रस्तता निर्माण करण्याचे कार्य देखील केले जाते. ही भूमिका बहुतांशपणे विविध प्रकारच्या प्रसारमाध्यमांच्या आणि प्रस्थापित आशयाच्या पत्रकारितेमधून बेमालुमपणे पार पाडली जाते. आंबेडकरी युवक वर्गाच्या संबंधात वादग्रस्तता तयार करण्याच्या संबंधांत तसेच त्यांच्या संबंधात संशयग्रस्तता निर्माण करणारे लोकमानस विविध प्रकारच्या प्रसारमाध्यमांच्या व पत्रकारितेच्या आडून छुप्या पद्धतीने केले जाते. याप्रकारे आंबेडकरी युवक वर्गाच्या संबंधात नकारात्मक स्वरूपाची भावभावनेला विविध प्रकारच्या समाजमाध्यमांमधून खतपाणी घातले जाते. अनेकदा सत्ताधारी वर्गाच्या आणि प्रस्थापित सत्ताकेंद्रांच्या सूरत सूर मिळवत आंबेडकरी युवा वर्गाच्या विधायक चळवळींना बदनाम करण्याचा प्रयत्न सत्ताकेंद्री पत्रकारिता सराईतपणे करित असते. या एकंदरीत परिस्थितीला लक्षात घेतले तर ही स्वनामधन्य पत्रकारिता ही आंबेडकरी युवक वर्गाच्या सुख—स्वप्नांना, त्यांच्या विचार—मूल्यांना न्याय देणारी आहे, अशा प्रकारची वस्तुस्थिती आपणास अभावानेच पहावयास मिळते.

सर्वच पातळ्यांवर दमन झालेला आंबेडकरी युवक वर्ग स्वतःच्या हक्कांना व स्वतःच्या अधिकारांना संविधानिक पद्धतीने मागण्याचा प्रयत्न करतो. पण त्याची दखल प्रस्थापित पत्रकारिता विशेषत्वाने घेताना दिसत येत नाही. प्रस्थापित सत्तेला तार्किक व वस्तुनिष्ठ प्रश्न विचारणारे युवक कधीही आवडत नसतात. उलट अशा प्रकारच्या युवकांचे दमन करणे हेच प्रस्थापित सत्ताकेंद्रांचे आद्य कर्तव्य होऊन बसते. ही भूमिका पुढे नेण्याकरता प्रस्थापित सत्ताकेंद्रांना भवतालच्या प्रसारमाध्यमांचा आधार घ्यावा लागतो. ही प्रसारमाध्यमे जर निपक्षपाती व सत्यान्वेषी असतील तर आंबेडकरी युवा वर्गाचा आवाज देखील निपक्षपाती वृत्तीने व सत्यान्वेषी भूमिकेने जनतेच्या पुढे येऊ शकतो. पण तसे चित्र भारतीय पातळीवर अलीकडच्या काळामध्ये विशेषत्वाने दिसून येत नाही. सत्ताकेंद्रांना, अर्थकेंद्रांना आणि धर्मकेंद्रांना ज्या बाबी आत्यंतिक आवडणारे असतात, त्यांचाच आविष्कार प्रस्थापित पत्रकारिता ही धुमधडाक्यात करित असते. अनेकदा क्षुल्लक स्वरूपाच्या अभिजनकेंद्री घटना—प्रसंगांच्या वर्णन—विवरणावर ही पत्रकारिता पानेच्या पाने खर्च करित असते. विविध प्रसारमाध्यमे विभेदकारक घटना—प्रसंगावर चोवीस तास वृत्तांकन व चर्चा करित बसतात आणि त्याआधारे समाजसमूहांचे धृवीकरण करत जातात. उलटपक्षी जनतेच्या, युवकांच्या, शेतकऱ्यांच्या, शेतमजुरांच्या, श्रमजीवींच्या, कष्टकऱ्यांच्या व सर्व प्रकारच्या अभावग्रस्तांच्या न्याय्य मागण्यांना तसेच त्यांच्या छोट्या—मोठ्या लढ्यांना परिघावर ठेवले जाते. अनेकदा तर त्यांना परिघावर देखील जागा दिली जात नाही व त्यांच्याकडे सोयीस्कररित्या दुर्लक्ष केले जाते. हीच परिस्थिती आंबेडकरी युवक वर्गाच्या संबंधात प्रस्थापित पत्रकारितेतून व प्रचलित प्रसारमाध्यमांतून बहुतांशपणे पहावयास मिळते.

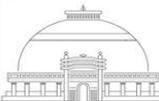
आपल्या देशात आजमितीस अतिप्रचंड प्रमाणांमध्ये तरुणांची संख्या आपणाला पाहायला मिळते. भारतातील तरुणांची संख्या करोडोंच्या घरात आहे. आपला भारत हा जगात एक सर्वाधिक तरुणांचा देश म्हणून पुढे असल्याच्या चर्चा आपण सतत ऐकत असतो. भारतामध्ये प्रचंड मोठे मानव संसाधन आहे, हे खरेच आहे. पण या करोडोंच्या घरातील युवक वर्गाच्या हातांना जर पुरेशा अर्थप्राप्तीचा

रोजगार मिळत नसेल तर मग हा भाग भारताच्या तसेच युवक वर्गाच्या भवितव्याच्या दृष्टीने अतिशय धोकादायक ठरतो. लाखो तरुण रोजगाराच्या, नोकरीधंद्यांच्या दिशेने सतत पायपीट करित असतील आणि तरीही त्यांच्या पदरी सतत निराशा येत असेल तर त्यांचे आणि देशाचेही भवितव्य अंधुक स्वरूपाचे आहे, असे म्हणावे लागते. काही अतिउच्च स्वरूपाचे तांत्रिक कौशल्य आत्मसात केलेल्या मूठभर संख्येच्या युवकांना उच्च अर्थप्राप्तीच्या व लठ्ठ पॅकेजच्या संधी अलीकडे चांगल्या प्रकारे प्राप्त होत आहेत, हे खरेच आहे. पण असे असले तरी या प्रकारच्या तंत्रकौशल्यप्राप्त उच्चविद्याअर्जित युवकांचे प्रमाण अत्यल्प स्वरूपाचे आहे, हे देखील लक्षात घ्यावे लागते. भारतीय समाजजीवनातील तळपातळीवरील समाजसमूहांमधून व बहुजन वर्गामधून प्रचंड मेहनतीने पुढे आलेला युवक वर्ग स्वतःला किमान पातळीवर स्थिरस्थावर करण्यासाठी चिवटपणे झगडत चालला आहे. पण त्याच्या जीवनात आशेची दोनचार किरणे कधीकाळीच येतात. उलट अंधाराचे घनघोर कवडसेच त्यांच्या जीवनात स्थिरावत जातात. आपल्या अवतीभवतीच्या विषम व विभेदकारक परिस्थितीशी लढा देत या युवकवर्गाच्या सान्या जीवनशक्ती थिजत चालल्या आहेत. आज भारतातील एकंदरीत युवक वर्ग हा बेरोजगारीने, रोजगार विहीनतेने, निराशेने ग्रस्त व त्रस्त होऊन गेलेला आहे.

भारतातील अन्य समाजसमूहांतील युवक वर्गाच्या तुलनेमध्ये आंबेडकरी युवक वर्गाची वस्तुस्थिती व ध्येयदृष्टी ही वेगळ्या पद्धतीची आहे. आंबेडकरी युवा वर्ग हा विचार करण्याच्या दृष्टिकोनातून, आर्थिक परिस्थितीच्या दृष्टिकोनातून, नैतिक भूमिकांच्या दृष्टिकोनातून, आधुनिकतेच्या दृष्टिकोनातून, नवविचारांच्या दृष्टिकोनातून वेगळ्या वळणाच्या आणि वेगळ्या धाटणीचा आहे. भारतातील अन्य कोणत्याही युवक वर्गाच्या तुलनेमध्ये आंबेडकरी युवक वर्ग हा आधुनिक विचारांचा राहिलेला आहे. नव्या प्रकारच्या विचारांना स्वीकारून ऐहिक आणि भौतिक पद्धतीने वैयक्तिक तसेच जीवनाचा विचार करणे ही या युवक वर्गाची दृष्टी राहिलेली आहे. कालबाह्य झालेल्या धर्ममूल्यांना व अंधश्रद्धाळू संस्कृतीमूल्यांना नकार देत आजच्या काळाशी सुसंगत असलेल्या विचारतत्त्वांचा अंगीकार करणे आणि त्यानुसार काळाला सामोरे जाणे ही आंबेडकरी युवक वर्गाची प्रवृत्ती राहिलेली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारदृष्टीवर व कार्यकर्तृत्वावर हा युवक वर्ग पोसला गेलेला आहे. त्यामुळे या वर्गाला सतत न्यायाची, हक्काची, अधिकाराची, स्वातंत्र्याची, समानतेची, लोकशाहीची भाषा आणि त्या प्रकारची कृती ही विशेष महत्त्वाची वाटत असते. भारतीय संविधानामध्ये दिलेल्या मूल्यांच्या आधारे व्यक्तीला आपले जीवन सफल करता येते आणि भारतीय लोकजीवनाच्या सफलतेचा हाच एक मध्यमार्ग राहू शकतो, यावर आंबेडकरी युवा वर्गाचा गाढ विश्वास आहे. आंबेडकरी युवक वर्ग हा प्रगतिशील विचारधारेला व परिवर्तनवादी विचारतत्त्वांना मानणारा आहे. हा युवक वर्ग ऐहिक जीवनमूल्यांना शिरोधार्य मानणारा आहे. नव्या जगाच्या निर्मितीकरिता व्यक्तीकडे व समाजाकडे नव्या पद्धतीची विचारदृष्टी असली पाहिजे. काळाच्या ओघात जे जे काही अमंगल आणि अप्रस्तुत आहे त्यांना निग्रहपूर्वक दूर सारले पाहिजे. नव्या पद्धतीने लौकिकनिष्ठ जीवनरूपाला प्रयत्नपूर्वक साकार केले पाहिजे. ही या आंबेडकरी युवक वर्गाची मध्यवर्ती भूमिका आहे.

आंबेडकरी विचारदृष्टीला अभिप्रेत असणारा विचारमार्ग व जीवनमार्ग हा कोणत्याही काळात भारतीय समाजजीवनाच्या अभ्युदयाचा मार्ग ठरू शकतो, या तत्त्वावर आंबेडकरी समाजाचा व आंबेडकरी युवक वर्गाची निष्ठा आहे. मुख्य म्हणजे ही निष्ठा संविधानवादी, लोकशाहीवादी आणि धम्मवादी दृष्टीतून आकारास आली आहे. पण अलीकडच्या काळात आपण आपल्या अवतीभवतीच्या पर्यावरणाकडे पाहिले तर आपला भवताल हा भ्रमा—संभ्रमाच्या व भास—आभासाच्या धुरकट धुक्यात गुडूप झाला असल्याचे दिसून येते. अशा विपरित परिस्थितीमध्ये आंबेडकरी युवक वर्गासमोरील आव्हाने अधिकच गडद होत जातात. त्याचप्रमाणे ती आव्हाने विविधांगी पातळ्यांवर व विविधांगी क्षेत्रांत दिसून येतात. भारतीय पातळीवरील प्रस्थापित व प्रचलित पत्रकारितेच्या क्षेत्रातील आंबेडकरी युवक वर्गासंबंधीच्या आकलनाची आव्हाने अशीच गंभीर स्वरूपाची आहेत. अशा विपरित परिस्थितीमध्ये आंबेडकरी युवक वर्गाला स्वतःच्या न्याय्य हक्कांचा व अधिकारांचा स्वतंत्र आवाज जनतेपर्यंत कसा निकोप स्वरूपात पोचवता येईल, याचा नव्याने विचार करण्याची गरज कधी नव्हे इतक्या तीव्रतेने अलीकडच्या काळात निर्माण झाली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारदृष्टीने वैयक्तिक तसेच सामूहिक पद्धतीने पुढे जाणे आणि त्यासाठी निरंतर प्रयत्नशील राहणे, ही आंबेडकरी ध्येयदृष्टीच्या युवक वर्गाचे आद्य कर्तव्य ठरते. या युवक वर्गाच्या या वाटचालीचा मार्ग हा सरळसरळ स्वरूपाचा नाही, तर तो खडतर व अतिबिकट स्वरूपाचा आहे. या वाटचालीमध्ये आंबेडकरी युवा वर्गाकरिता प्रस्थापित पत्रकारिता असो, प्रस्थापित प्रसारमाध्यमे असो अथवा प्रस्थापित सत्ताव्यवस्था असो, ती पोषक व पूरक स्वरूपाची असेल असे म्हणता येत नाही. सद्यस्थितीतील सभोवतालच्या परिस्थितीमधून हेच दिसून येते. असे असले तरी पायतळीच्या खडतर, दुर्गम व बिकट वाटेवरून अथकपणे आशादायक वृत्तीने वाटचाल केल्याशिवाय या युवा वर्गाला दुसरा अन्य पर्याय नाही. या वाटचालीमध्ये आंबेडकरी युवक वर्गाकरिता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारदृष्टीचा मार्गदर्शक दीपस्तंभ आहे. ही या युवक वर्गाकरिता सर्वात महत्त्वाची व सर्वात आशादायक बाब होय. या आंबेडकरी विचारदृष्टीच्या व विचारसृष्टीच्या आधारे तसेच या विचारदृष्टीच्या अंगा—उपांगांच्या आधारे आंबेडकरी युवक वर्गाला स्वतःची वैयक्तिक व सामूहिक उन्नती करता येणे शक्य आहे, असे निश्चितपणे म्हणता येते.

**नागदेवते परिवारकडून धम्मचक्रप्रवर्तन
दिनाच्या मंगल कामना**

- सदेच्छुक -

आशिव अशोक नागदेवते
एम. ए. (अर्थशास्त्र)
चित्रपट दिग्दर्शक, चंद्रपुर

निलेश्वरी अशोक नागदेवते
(आई)

नागदेवते परिवार दीक्षाभूमीवर आपले स्वागत करीत आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि उच्च शैक्षणिक धोरणाचे आजचे उग्र वास्तव

डॉ. अनमोल शेंडे

भ्रमणभाष : १४०४१२०४०९

शिक्षण हा क्रांतीचा तिसरा डोळा आहे. सर्वांच्याच हिताचे सम्यक सौंदर्यशास्त्र जन्माला घालणारी शिक्षण ही एक परिवर्तनवादी प्रयोगशाळा आहे. माणसांच्या मनाची पुनर्बांधणी करण्याचे काम जसे शिक्षण करतेय तसे आदर्श समाज निर्माण करण्याचे कामही शिक्षण करते. जात, धर्म, वर्ण, वर्ग, वंश अशा कुठल्याही भिंती शिक्षणाला मान्य नसतात. मानवी जीवनाचे नवे व्यवस्थापन करून मर्यादेच्या चौकटी वितळवून टाकण्याचे काम शिक्षण करीत असते. विज्ञान आणि चिकित्सा हा शिक्षणाचा खरा धम्म असतो. विशिष्ट लोकांच्या हितसंबंधाची रचना न करता संपूर्ण मानवजातीच्याच हितसंबंधाची काळजी शिक्षणाला मोठ्या जिकीरीने घ्यावी लागत असते. शिक्षण म्हणजे मानवी मूल्यांचा नेत्रदिपक प्रकाशसोहळा! शिक्षण म्हणजे संपूर्ण विधायकता ! शिक्षण म्हणजे मानवी जीवनमूल्यांचा देखणा आविष्कार! कुठल्याही मानवी समाजाला विकासपर्वाकडे नेण्याचे काम प्राथमिक शिक्षणाबरोबर उच्च शिक्षणाला करावे लागत असते. देशाला भव्यतेच्या महामार्गावर आणून सोडण्याचे काम उच्च शिक्षणाला करावे लागते. त्यामुळेच स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर देशाला उच्च शिक्षणाकडे गांभीर्याने पाहणे क्रमप्राप्त होते. देशाची अनेक स्तरावर भक्कम उभारणी करण्यासाठी उच्च शिक्षण हा घटक त्यामुळेच महत्वाचा मानला गेला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर उच्च शिक्षणाकडे फार व्यापक अंगाने पाहत असत. मनुष्याच्या जीवनात उच्च शिक्षण आमूलाग्र परिवर्तन घडवून आणू शकते यावर त्यांचा ठाम विश्वास होता. मुंबई विद्यापीठ, कोलंबिया विद्यापीठ, लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स यासारख्या विद्यापीठातून बाबासाहेबांनी उच्च शिक्षण घेतले असल्यामुळे त्यांना उच्च शिक्षणाच्या सामर्थ्याची पूरेपूर कल्पना होती. देशाला बलवान करावयाचे असेल तर उच्च शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही ही धारणा बाबासाहेबांची होती. परंतु देशात उपलब्ध होणारे उच्च शिक्षण तळागाळात पोचले पाहिजे, सर्वांना उच्च शिक्षण उपलब्ध झाले पाहिजे याकडे बाबासाहेबांचा कटाक्ष होता. परंतु भारतीय समाजाचे वास्तव हे राहिले आहे की, प्रस्थापितांनी उच्च शिक्षण जनसामान्यांपर्यंत पाहिजे त्या प्रमाणात पोहचूच दिले नाही. उच्च शिक्षण घेण्याची मत्केदारी या देशातील काही लोकांनी आपल्याकडे जाणीवपूर्वक घेतली. हे सगळे वास्तव पाहू जाता भारतीय संविधानाच्या माध्यमातून शैक्षणिक आरक्षणाचा मार्ग डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी फार काळजीपूर्वक अवलंबिला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय राज्यघटनेच्या माध्यमातून आरक्षणाची सोय केल्यामुळे देशातील दलित, पीडीत, शोषित समाज उच्च शिक्षण घेऊ शकला. मोठमोठ्या हुद्द्यावर तो पोहचू शकला. उच्च शिक्षण घेतल्यामुळे येथील बहुजन समाज काही प्रमाणात देशाच्या मुख्य प्रवाहात सामील होऊ शकला. मात्र इथे एक बाब लक्षात घेणे आवश्यक आहे की, उच्च शिक्षण हे निरपेक्षपणे दिले गेले पाहिजे. परिघाबाहेर असणाऱ्या व्यक्तिंपर्यंत उच्च शिक्षण पोहचले पाहिजे.

अन्यथा फार मोठी दरी निर्माण होण्याची शक्यता असते आणि आज असेच काहीसे चित्र देशात पहायला मिळत आहे.

ज्ञान हा मानवी आयुष्याचा पाया आहे. मानवी आयुष्य सतत वर्धिष्णू होण्यासाठी ज्ञान हा पायाभूत घटक आहे. उच्च शिक्षणामुळे ज्ञानाचे विस्तारीकरण तर होतेचय शिवाय जगाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोणही बदलून जातो. त्यामुळे उच्च शिक्षण प्रसाराला शासनाने अधिक महत्व देणे आवश्यक असते. परंतु सरकारची उच्च शिक्षणाबद्दलची आजची धोरणे पाहू जाता उच्च शिक्षणाबद्दल सरकार खरेच गंभीर आहे काय असा प्रश्न शहाण्या माणसाला पडल्यावाचून राहत नाही. बहुजन समाजातील विद्यार्थ्यांचे शिक्षणातील गळतीचे प्रमाण प्रचंड असतांनाही उच्च शिक्षण महाग केले जात आहे. दिवसेंदिवस गरीबी वाढत असतांना सर्वसामान्यांनी मोठ्या प्रमाणात उच्च शिक्षण घेतले पाहिजे अशी कुठलीही ठोस नि व्यापक धोरणे सरकारकडून पुरेशा प्रमाणात राबविली जात नाही. शैक्षणिक शुल्क दरवर्षी वाढविले जात आहे. गरीब घटकातील वार्षिक उत्पन्न वाढत असेल तर शैक्षणिक शुल्क वाढविण्याला कुठली हरकत नाही, परंतु इथे तर दारिद्र्यरेषेखाली जगणाऱ्यांची संख्या दिवसागणिक वाढत चालली आहे. अशा वेळेला गरीबांनी उच्च शिक्षण घ्यायचे कसे ? वाढलेल्या शैक्षणिक शुल्कामुळेही श्रीमंतांना उच्च शिक्षण घेण्यास कुठलीही अडचण येणार नाही. परंतु मागासलेल्या घटकांचे काय ? १२ मार्च १९२७ ला मुंबई प्रांतिक विधीमंडळात भाषण करतांना बाबासाहेब म्हणाले होते की, 'इथला निम्नस्तरीय समाज शाळा, कॉलेजांची दारे ठोठावू लागला आहे. त्यांच्यासाठी मात्र उच्च शिक्षण जेवढे स्वस्त होईल तेवढे झाले पाहिजे. तसे ते आज तरी नाही.' या भेदक वास्तवाची जाण त्या वेळेला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षणमंत्र्याला करून दिली होती. या वस्तुस्थितीमध्ये आजतरी फारसा फरक पडलेला दिसत नाही. दलित-मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांनी उच्च शिक्षण घेतले पाहिजे यासाठी शिष्यवृत्तीची सोय केली गेली. गरीब विद्यार्थ्यांना जर शिष्यवृत्ती पुरविली तरच तो उच्च शिक्षण उत्तम पध्दतीने घेऊ शकेल यासाठी बाबासाहेबांनी प्रयत्न केले. काही उपाययोजनाही सांगितल्यात. खरे तर वाढत्या महागाईनुसार सरकारने शिष्यवृत्ती वाढवायला पाहिजे होती परंतु तशी ती वाढविल्याचे दिसत नाही. आपण एक लक्षात घेतले पाहिजे की, शिष्यवृत्तीची सोय असल्यामुळेच या देशातील सर्वसामान्य विद्यार्थी शिक्षण घेऊ शकला. जर शिष्यवृत्तीत वाढ केली जात नसेल तर सामान्य घटकातील विद्यार्थ्यांनी उच्च शिक्षण घ्यायचे कसे ? शिवाय आहे ती शिष्यवृत्तीही वेळेत मिळत नाही. प्राध्यापक आणि इतरही कर्मचाऱ्यांचे पगार वेळेत द्यायला सरकारकडे पैसा असतोय परंतु उच्च शिक्षण घेऊ पाहणाऱ्या गरीब विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती वेळेत देण्यासाठी मात्र सरकारकडे पैसा नसतो. याबाबतीत सरकार कुठले तर्कशास्त्र अंमलात आणते हे कळायला मार्ग नाही.

उच्च शिक्षणातील अध्यापकांच्या लाखा जागा रिक्त आहेत. या ठिकाणी कंत्राटी तासिका तत्त्वावर अतिशय तुटपुंज्या मानधनावर अध्यापकांना अध्यापन करावे लागते. जर अध्यापकांना नीट पगार दिला जात नसेल तर त्यांनी अध्यापन तरी कसे करावे? अध्यापकांना योग्य पगार जर मिळत नसेल तर त्यांच्याकडून उत्तम अध्यापनकार्याची अपेक्षा करणे सर्वथा गैर आहे. एका बाजुला सरकार उच्च

शिक्षणाचा आग्रह धरते, उच्च शिक्षण सकस व्हावे यासाठी सतत प्रयत्न करित असल्याचे सांगते आणि दुसरीकडे मात्र अध्यापकांच्या रिक्त पदांच्या वाढत्या अनुशेषाबद्दल बोलायला तयार नसते. विद्यार्थ्यांना अध्यापन करायला पुर्णवेळ अध्यापक नसतील आणि अशाही स्थितीत आपण दर्जेदार उच्च शिक्षणाची अपेक्षा करित असू तर हा आपला सर्वश्रेष्ठ बिनडोकपणा मानला पाहिजे. 'अध्यापन, अध्ययन आणि संशोधनाकडे प्रोफेसरांनी अधिक लक्ष द्यावे' असे बाबासाहेबांनी सांगितले होते. बहुजन समाजातल्या गुणी विद्यार्थ्यांना पुर्णवेळ प्रोफेसर होण्यापासून जर मुद्दामहून वंचित ठेवले जात असेल आणि तुटपुंज्या पगारावर त्यांची बोळवण केली जात असेल तर आपण कुठल्या चांगल्या अध्ययन, अध्यापन आणि संशोधनाची अपेक्षा करणार आहोत? 'पगाराची तक्रार नाहिशी झाल्यावर आणि कामाची उत्तम वाटणी झाल्यावरच शिक्षण देण्याचे कार्य व संशोधनाचे कार्य झपाट्याने होईल' असे बाबासाहेबांचे स्पष्ट मत होते.

शिक्षणव्यवस्थेत आमूलाग्र बदल करण्यासाठी राष्ट्रीय शिक्षण धोरण—२०२० मंजूर करण्यात आले. परंतु या शैक्षणिक धोरणामध्ये प्रचंड त्रुटी असून बहुजन समाजाच्या शैक्षणिक भवितव्यावरच हे धोरण प्रश्नचिन्ह निर्माण करते. या धोरणामुळे ग्रामीण, आदिवासी, डोंगराळ भागात वास्तव्य करणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाचा प्रश्न निर्माण होणार आहे. या धोरणांतर्गत प्रसंगपरत्वे पुर्णवेळ प्राध्यापक नेमण्याऐवजी कंत्राटी प्राध्यापक नेमले जाणार आहेत. सध्या रिक्त पदे न भरता कंत्राटी पध्दतीने प्राध्यापक भरतीची सरकारने सुरुवात केलेली पाहून राष्ट्रीय शिक्षण धोरणाची अंमलबजावणी सरकारने आताच केली की काय अशीही दाट शंका यायला लागते. खाजगी विद्यापीठांना देशामध्ये येण्यास मोकळीक दिल्यामुळे आरक्षण, शिष्यवृत्ती आणि अवाढव्य शुल्कवाढीचे अत्यंत गहन प्रश्न आपल्यासमोर निर्माण होणार आहेत. यात श्रीमंत तरणार असून गरीब भरडल्या जाणार आहे. गरीबांचा वाली कुणीच राहणार नाही. कारण सरकारचे या सगळ्या गोष्टींवरती कुठलेही नियंत्रण नसेल. शिक्षण ही विकत घेण्याची वस्तु होईल. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय राज्यघटनेच्या माध्यमातून सर्वसामान्यांचा उध्दार व्हावा यासाठी समान नि गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देण्याची तरतुद केली, त्याला आता कुठलाच अर्थ उरणार नाही. येणाऱ्या काळात डिजीटल शिक्षणपध्दतीचाही अवलंब केला जाणार आहे. ज्यातून डिजीटल साधनाअभावी गोरगरीब विद्यार्थी शिक्षण घेऊच शकणार नाहीत. या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात अशा असंख्य बाबी आहेत, ज्यामुळे विषमतेचे बुरूज अधिक मजबुत होतील. गरीब 'गरीब' राहिल आणि श्रीमंत अधिक 'श्रीमंत' होईल. युनेस्कोच्या 'एज्युकेशन फॉर ऑल २०१३' च्या अहवालानुसार १९१ देशांत शिक्षणाच्या प्रगतीमध्ये भारताचा क्रमांक १४५ असा आहे. येऊ घातलेल्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाचा विचार केला असतांना भारत देशात उच्च शैक्षणिक क्षेत्र फार काही मजल मारेल असे आजतरी अजिबात वाटत नाही. जागतिक क्रमवारीमध्ये गुणवत्तेच्या बाबतीत पहिल्या १०० विद्यापीठांमध्ये भारतातील एकही विद्यापीठ नसणे ही केवढी खेदाची गोष्ट आहे? भारतीय शैक्षणिक क्षेत्राची ही दुरावस्था का झाली यावर चिंतन न करता भलत्याच उपाययोजना केल्या जात आहेत. 'जखम पायाला आणि मलमपट्टी कपाळाला' असाच काहीसा हा प्रकार आहे.

महाराष्ट्रात नव्याने स्थापन होणाऱ्या महाविद्यालयासाठी कायम विना अनुदानित पध्दती अंमलात आणली गेली आहे. १५ वर्षे होऊनही कायम विना अनुदानित हा शब्द हटला नाही, अनुदान देणे तर फार दुर राहिले. अशा स्थितीत शिक्षणसंस्था चालणार कशा, धावणार कशा ? त्यामुळे शिक्षणाचा स्तर प्रचंड खालावला आहे. शिक्षणाचा दर्जा उत्तम पध्दतीने राखला जावा यासाठी बाबासाहेब भरीव अनुदानाची अपेक्षा करतात. खरे तर विद्यापीठ व शिक्षणसंस्था या राजकारणापासून पुर्णपणे अलिप्त असल्या पाहिजे. तरच योग्य पध्दतीने विद्यार्थ्यांपर्यंत शिक्षण पोहचू शकेल. परंतु अलिकडे विद्यापीठ व शिक्षणसंस्थांमध्ये राजकीय हस्तक्षेप मोठ्या प्रमाणात वाढल्यामुळे अनागोंदीचे वातावरण निर्माण झाले आहे. बऱ्याचदा साचेबंद अभ्यासक्रमाच्या पलिकडे विद्यापीठे जायला तयार नसतात. त्यामुळे अभ्यासक्रमातून दर्जेदारपणा आणि समकाल वजा होण्याची शक्यता निर्माण होते. १९५२ साली एल्फिन्स्टन महाविद्यालयात बोलतांना बाबासाहेब म्हणाले होते की, ' विद्यार्थ्यांनी काय शिकावे हे विद्यापीठ ठरवित असले तरी आपल्या बौद्धिक विकासाला आपण शिकतो ते खरोखरच पोषक व आवश्यक आहे की नाही हे पाहिले पाहिजे. सोबत विद्यार्थ्यांनी विद्यापीठ कारभारावर लक्ष ठेवून हस्तक्षेप करत शिक्षण अधिक सामूहिक केंद्री राहण्यासाठी धडपड करित राहिले पाहिजे.' याचा अर्थच असा की बाबासाहेब कसदार, गुणवत्तापूर्ण आणि सर्वांचे भले होईल अशा शिक्षणव्यवस्थेची कल्पना करतात. आज तर देशात अशी स्थिती आहे की, शिक्षणक्षेत्रात निर्माण झालेल्या प्रदूषणाविरोधात विद्यार्थी संघटनांनी आवाज बुलंद केला तर संघटनेच्या म्होरक्यांनाच आरोपीच्या पिंजऱ्यात उभे केले जाते. अशा स्थितीत उच्च शिक्षणाच्या व्यापकतेची आपण कशी काय कल्पना करावी?

नोकऱ्यांमधील आरक्षणाचा खेळखंडोबा करण्याची सरकारने जणू काही कंबरच कसली आहे. दहिहंडीला साहसी खेळाचा दर्जा देऊन महाराष्ट्र सरकार गोविंदांना नोकऱ्यांमध्ये ५ आरक्षण देऊ पाहते आहे. खरे तर या खेळात उर्मी, ताकद आणि ध्येय या गोष्टी फार किरकोळ असतात. अशा घोषणांमुळे प्रामाणिकपणे अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या मनावर काय परिणाम होईल याचा सरकार विचार करित नाही हेच अत्यंत वाईट आहे. विशेषतः अशा लोकप्रिय घोषणा ह्या निरक्षरत्वाचा आणि विवेकहिनत्वाचाच परिचय देणाऱ्या आहेत. केंद्र सरकारद्वारा अग्निपथ योजनेची घोषणा केली गेली. अर्थात ही योजना अंमलातही आणली जात आहे. लष्करी रोजगाराच्या संदर्भात दरवर्षी १७ ते २१ या वयोगटातील ४ लाख तरूण-तरूणींना ४ वर्षांसाठी लष्करी प्रशिक्षण दिले जाईल. या काळात त्यांना लष्करी सेवा प्रदान करण्यात येईल. मात्र पाचव्या वर्षी त्यांना सेवेत राहता येणार नाही. या निर्णयाविरोधात विद्यार्थ्यांद्वारा अनेक राज्यांत आणि विशेषतः उत्तर प्रदेशात मोठी आंदोलने झालीत. केंद्र सरकार या योजनेचे पुढे काय करायचे ते करोय परंतु लष्करांसारख्या अत्यंत महत्वाच्या क्षेत्रात अशा पध्दतीच्या सेवा प्रदान करणे अत्यंत गैर आहे. देशाच्या सुरक्षिततेसंदर्भात केलेली ही छेडछाड आहे. मागील वर्षी केंद्र सरकारने प्रशासकीय सेवेतून निवृत्त झालेल्या काही अधिकाऱ्यांची नियुक्ती अशाच पध्दतीने काही महत्वाच्या पदावर केली, ज्या पदांवर केंद्रीय लोकसेवा आयोगाची परीक्षा उत्तीर्ण केल्यानंतरच जाता येते. सरकार अशा पध्दतीने पदे भरत असेल तर अभ्यास करणाऱ्या होतकरू नि

बुद्धिमान विद्यार्थ्यांच्या मानसिकतेवर नकारात्मक परिणाम तर पडेलच. याशिवाय आरक्षणासारख्या अतिशय महत्वाच्या धोरणांनाही त्यामुळे खिळ बसेल. या पध्दतीचे निर्णय घेणे म्हणजे भारतीय राज्यघटनेने स्विकारलेल्या सामाजिक न्यायाला आणि देश सुसंपन्न करण्यासाठी बाबासाहेबांनी आखलेल्या प्रयत्नांना सरळसरळ बगल देण्यासारखे आहे. आज भारतातील उच्च शिक्षण सर्वार्थाने पिछाडीवर गेलेले आहे आणि त्याला सरकारी धोरणे कारणीभूत आहेत. शिक्षणाचे होणारे खाजगीकरण बाबासाहेबांच्या शिक्षणक्रांतीच्या पुर्णपणे विपरीत आहे. भारतातील उच्च शिक्षण मागील अनेक वर्षांपासून अभिजनांच्या हातामध्ये आहे आणि ही अवस्था यापुढेही अव्याहतपणे चालू रहावी असेच पध्दतशीर प्रयत्न केले जात आहेत. केरळने साक्षरता दर भलेही ९३ टक्के गाठला असेल परंतु उच्च शिक्षणातील अनुसूचित जाती आणि जमातीचे प्रमाण किती आहे याचाही विचार करण्याची आवश्यकता आहे. उच्च शिक्षण जोपर्यंत सार्वजनिक होणार नाही, उच्च शिक्षणाचा प्रकाश जोपर्यंत गरीब झोपडीपर्यंत पोचणार नाही, तोपर्यंत अशा शिक्षणाला फारसा अर्थ उरणार नाही. अन्यथा सरकारद्वारा राबविले जात असलेले असे शिक्षण आणि धोरणे केवळ विषमताच निर्माण करीत राहणार!

देशातील उच्च शिक्षणाचे सध्याचे वास्तव अतिशय चिंताजनक आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अपेक्षित असलेले शैक्षणिक धोरण राबविले जावे अशी कुठलीच इच्छाशक्ती सरकारमध्ये फारशी दिसून येत नाही. 'आमच्या सर्व सामाजिक दुखण्यावर उच्च शिक्षण हेच औषध आहे' असे बाबासाहेब म्हणत असले आणि उच्च शिक्षण घेण्याची प्रबळ इच्छा बहुजन समाजाच्या विद्यार्थ्यांमध्ये असली तरी असंख्य अवरोधांमुळे त्यांना उच्च शिक्षण घेता येऊ शकणार नाही. उच्च शिक्षणच त्यांना घेता येत नसेल तर 'माऱ्याच्या जागा' तरी मग कशा काबीज करणार?

एकूणच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कृपादृष्टीमुळे दलित, पिडीत, शोषितांना उच्च शिक्षण घेता आले. अनेक महत्वाची नि निर्णायक पदे भूषविता आली. भारतीय संविधानाने बहुजन समाजाला सुरक्षितता प्रदान केल्यामुळे विद्येच्या भरवशावर अनेक क्षेत्रात प्रगती करता आली. परंतु सध्याचा आणि येणारा काळ हा बहुजनांच्या शैक्षणिक हिताच्या विरोधी असणारा काळ आहे. गोरगरीबांनी उच्च शिक्षण घेऊ नये याचीच जीवापाड काळजी घेणारा काळ आहे. सरकारी धोरणेही अशाच पध्दतीची तयार होत आहेत. अशा विचित्र परिस्थितीत संघटीत होणे ही या वर्तमानाची आणि भविष्याचीही गरज असून पूर्ण ताकदीनिशी सरकारच्या उच्च शैक्षणिक धोरणांना विरोध करणे हेच सध्यातरी आपल्या हातात आहे.

Dr. Babasaheb Ambedkar's Thoughts on Annihilation of Caste

Dr. Amit Ashokrao Zapate

PGTD of Economics RTMNU, Nagpur

amitzapate0812@gmail.com

The path of social reforms is extremely strenuous and has various hurdles in it. This work increases the number of critics than friends. At one stage, it was considered that it is impossible to drive ahead in any sphere without social development. Political development also propagated in the contemporary era. One group believed in the political reforms whereas another in social reforms. It was the transitional era in economic, social, cultural, political and religious spheres of India. Casteism was on the highest peak. Injustice and exploitation were the burning issues of the era. At this stage, a person stood against the people who propagated political reforms instead social reformations and questioned them, "If you are prohibiting the entrance of untouchables in the schools, are you really worthy of the political power? If you are prohibiting them to fetch the water at public place, are you really worthy of the political power? If you are prohibiting them to wear the ornaments, to eat the healthy food, are you really worthy of the political power of the country?" and that person is world-widely known as Dr. Babasaheb Bhimrao Ramaji Ambedkar.

J. S. Mill said, "If it is wrong to rule over other country then people should accept the reality that ruling a class (caste) by another class (caste) is also wrong deed." If you say, "What is the relation of annihilation of caste to the social and political reforms?" Yes, indeed. Dr. Ambedkar says, "Political reforms have taken place after social and religious revolutions in the history." If we analyze the sentence, we realize that Martin Luther's religious movement established the power of European people. Mohmmad Paigambar's religious revolution established the political power in Arab countries. Buddha's social revolution paved the way for Chandragupta's political revolution. Sikh people's political revolution was the outcome of Guru Nanak's religious revolution. These instances clearly show that intellectual and social development should be the precursors of political development. Why did the social reforms defeated before politically motivated reformative people in India? Its answer lies in the social reformations. There are two types of Social Reformations: first is 'Reorganization of Society and the second is 'Reconstruction of Society'. First

social reformation consists of child marriage, widow-marriage, tradition of immolation, and dowry system. The society can be reconstructed by eradicating these customs. The society is reconstructed by eradicating hierarchy, discrimination, and casteism in second type of reformation. Socialists strove hard for the reconstruction of the society. But this group of reformative people demolished due to their negligence towards reconstruction of the society. Religion, social prestige and wealth are the sources of power and authority which can be used for controlling other people and these all are regulated by the 'Casteism'. Dr. Babasaheb Ambedkar said, "Those who wants to bring social revolution, they must strive hard to annihilate caste from the society. If you neglect it before revolution then you must pay attention on it right after revolution. Casteism is the biggest hurdle like a devil in society's development. Social, economic and political reforms can't take place until you eradicated it." (BAWS Vol. 1) What is Casteism? Many philosophers have defined Caste. But Dr. Babasaheb Ambedkar's definition conveys broad meaning. According to him, "Caste is an enclosed caste and caste is a notion" (BAWS Vol. 1, 03). It is true that caste system is the offspring of 'Varna' system. Hierarchical order of the Varna system is *Bramhin*, *Kshatriya*, *Vaishya* and *Shudra*. Bramhin is always worshipped though he is immoral whereas untouchables are ridiculed though he is good by heart and mind too. Caste system disintegrates the people. Casteism is the state of mind of the people. It is deeply rooted in the minds of Indian people. Caste system is prominently categorized into two parts. First part divided people into various categories whereas other precisely mixes the people in the hierarchy as per their social status. Every people feel proud about their caste and they feel happy to be superior to others. These castes have some rights as per their social strata.

Many people promote caste system in India though it has many evils. According to them, "Caste system helps in the division of labour and occupation as well as it helps to sustain racial and genial purity." Dr. Ambedkar replied, "Caste system doesn't divide labour instead it divides laborers. Industry is not stagnant; it changes as per the passage of time. Therefore, individuals should have the rights to select any profession." In his '*Foreign Elements in the Hindu Population*', D. R. Bhandarkar states, "Not a single caste remains racially and genetically pure in India. It is a mixture of various castes." It clearly indicates that caste system is the biggest hurdle in economic development and not a single species improved due to it. They are still reeling under the poverty. But it totally mutilated and disappointed Indian society. Not a single Indian feels that they are

united or integrated. Every caste strives hard for their existence and power. Mahatma Gandhi advocated caste and Varna system in his '*Harijan*' newsletter on 15th August 1936 and said, "Everyone should work as per their Varna and I also advocate and believe Varna system." Dr. Ambedkar replied, "Gandhi belongs to Vaishya community. Why he is running behind the lawyer's profession? He should take weighing machine in his hand. But he doesn't go for it. Instead he played the role of half-politician and half-saint." Many upper class Hindus are not doing the work of their caste. But they strive hard for the prevalence of the caste system. For example, Bata Company's owner is doing the business of shoes and sandals though he belongs to Bramhin community because it comprises his vested economic and social interest in it. They intend to retain their dominance over society by improving their own financial condition.

Now the question is that, how to annihilate the caste system? First of all, sub-castes should be eradicated to annihilate the caste system from India. But Dr. B. R. Ambedkar said, "Elimination of sub-castes can't destroy the caste system. Instead it will help to strengthen this system. Thus, it will prove detrimental for the development." (BAWS Vol. 1). Dr. Ambedkar advocated the principle of inter-caste marriages as well as inter-personal relationship. He said, "I believe that inter-caste marriages can eliminate entire caste system from India. It will prove a powerful reason behind it." (BAWS Vol. 1). But he stated that only inter-caste marriages can't eradicate entire caste system. It is one of the elements to eliminate it from Indian society. Caste system is the aftermath of human's mentality. Hinduism provides the support of religion and various theories to caste system. Religion helps to sustain it among the people. It is standardize by the *Smriti* and *Vedas*. Indian people are very religious-minded that's why they give importance to the caste system in their life. Therefore, it is necessary to remove people's faith on the scriptures. Indian people can't change their mindset until they stop to believe on the scriptures. Scriptures are considered sacred in Hinduism. Therefore, they blindly believe on these scriptures. They believe, "Scriptures are created by the enlightened hermits and saints who are the messengers of the God. Disobedience of their instructions is a heinous act." (*Manusmriti*). Hence, people blindly believe on it though it is unsacred. People will automatically get ready for the inter-caste marriages as well as they help to establish equality in the society when they stop believing on the scriptures.

Now it is essential to understand an ideology of '*Ambedkarism*' put forward by Dr. B. R. Ambedkar. He rightly said that a nation's progress can't accelerate

until the principles of equality, fraternity and justice inculcate in the people's mind. A person's strength depends on the three factors: 1. Physical Heredity, 2. Social Structure, and 3. His own efforts. He can control second and third factors though he doesn't have control over first factor. Dr. Ambedkar's ideology depends upon the transformation in other two factors. A person can change the nature of society by eradicating disappointments from one's mind as well as infusing confidence and awareness about the goal.

Indian people's minds are captured by the influence of scriptures. Bramhins have originated these scriptures. They have demolished the glory of Indian society for their vested interest. They strive hard to deepen the roots of caste system for their dominance over other communities. But it is their misconceived notion that they can sustain caste system in India. Though scriptures have created various castes but its roots can be destroyed by the Ambedkarism. Bramhins have deepened the roots of caste system by creating *Varna* system. Dr. Ambedkar destroyed the slavery of 3600 years in 36 years. He strove hard for the development of a person's needs, honor and dignity as well as his intelligence and led them toward Buddhism. People will incline to the Buddhism when the dominance of scriptures will deteriorate gradually. The welfare of entire mankind lies in it. "*Ambedkarism is not an ideology or mere a philosophy but it is a Super-Science of Humanism.*" Therefore, Dr. Ambedkar's thoughts are necessary for the progress of the world. Indians are the slaves of caste system. But their status is different. Everyone is unwilling to leave their status. It is harmful for them. Still they are unwilling to leave it. Karl Marx in his *Das Capital* stated, "Leaving slavery will not be detrimental for you." But, the influence of *Smriti* and *Shruti* is still prevalent in the Indian society. Hindu people feel obliged to follow the principles of *Smriti* and *Vedas*. Therefore, they never use their conscience or reason. Though it is not true as per conscience, people follow its principle by heart. *Shruti* and *Smriti* are standardized by the religion and people follow its principles due to its religious significance. It is necessary to demolish its dominance from the minds of the people to eradicate caste system. According to Dr. B. R. Ambedkar, "If you want to annihilate the caste system, you must destroy the influence of *Vedas* and *Scriptures* in any situation. Because *Vedas* and *Scripture* keep you aloof from the conscience and rationalism as well as alienate you from the morality. You must destroy *Shruti* and *Smriti* based religion. There is no other option. It is my opinion." (BAWS Vol. 1). Therefore, it is necessary to study above mentioned thoughts of Dr. B. R. Ambedkar meticulously and precisely.

Education, Rationality and Social Transformation

Ajay Choudhary
Assistant Professor
P.G.Department of Sociology
Hislop College, Nagpur

The concept of unity and diversity with reference Indian society is an imaginary perspective perpetuated by the most of the upper caste to maintain the brahminical hegemony. This concept often associated with homogenous culture called Hinduism which is a process of incorporation of other non-Hindu cultures to wipe out the spirit and notion of struggle against Varna and Caste system in ancient and post ancient periods. The existence upper caste knowledge system from immemorial periods did not allowed scientific exploration of caste Hindus sacred scripture and literature. It is because of denial of education to lower castes (Obc/Sc/St) in caste system and that could have become instrument to bring change in social system.

Do Education Maintain Caste System?

The colonial imperialism untapped resource for the subaltern masses especially lower caste and educational opportunities disclosed the new chapter in the Indian history. Through the educational ideas changes occur only to discard the evils by reforming social system and not to provide any alternative system. It was assume by the intellectual scholars that education could have capacity to eradicate evils especially caste system among people and made them moral human beings. These expectations remain stuck into the theories and literatures and experiential reality of suffering class debunked inequalities and discrimination with new form of capitalistic and bureaucratic mode of production having the caste notion in it. It supports the vision of Dr. Ambedkar that the education provided to that strata of Indian Society which has a vested interest in maintaining the caste system for the advantages it gives them, then the Caste system will be strengthened. On the other hand, if the education grasp by the lowest strata of Indian Society, which is interested, in blowing up the caste system, the caste system will be blown up (Ambedkar; 2009: 522-523). Now the riddles arise even after many decades, why the educational system unable to create liberative knowledge to wipe out non-humanistic values and culture like Indian caste system which is a root cause of all problems like poverty, un-employment, marriages choices, health issues, etc. exist in Indian society. It is because of missing imperative aspect of rationality and scientific way of grasping the social reality.

Education- A Scientific Enquiry

Scientific enquiry are key aspect of knowledge production but it has been observed that educational impact on the society did not enlighten and nor lead them to path of scientific exploration but they inculcated the education merely as method to achieve life satisfaction without taking concerned of the social, economical, psychological development and progress of mankind. For an instance, in the classroom teaching, the students merely require the educational degree either for employment contentment or to achieve the status in the society. It shows that formal education in the form of different degree has restricted in the limited the sphere of educational importance. It is often expected by the society that individual significantly acquire the certain role position with specific knowledge to contextualize his/her situation for smooth working of society. At the present circumstance, it is observed that educational purpose is limitized in the sphere of creating and recruiting the individual for the specific employment in the society. This particular approach could internalize into arena of role making rather than in liberative knowledge production. it implies that education has been purposely restricted into the phenomena of occupational patter of society and by-product of formal education overwhelmingly spread through the educational institution like university and colleges but the informal education which is an key factor to bring changes into the life world of individual in precise and society in general has been excluded from the Indian psychic. In other words, it has hardly placed in the context of changing social structure. The informal education has brought transition in the society at the two levels; firstly, it has created abstract phenomena of consciousness among the individuals which assisted to bring social change in society. This phenomenon could absorb at cognitive level of mankind in the form of caste, culture, religion, language and shaped them into attitudes, stereotypes, prejudice and beliefs (Judge & Bal; 1996: 24). This transformation actually is a production of modernistic phenomena where the conscious mind often challenges conventional beliefs and practice through the rationalistic way of thought process. Despite, the educated classes of society endeavor approach such irrational aspect of societal institutions like astrology; marriage function, etc. create suspicion on the progress of rationalistic attitudes of educated individual. For a instance, the gruesome killing of Pansare, Dobholkar, Kalburgi Gauri Lankesh and many gender or dalit atrocities is an result of fundamental religious thought process pose question that how the educated people reacting towards the rationalistic and scientific enquiry of religious phenomena. Such type of action may proceeds to conclusion whether really education leading towards scientific

exploration and modernity. Secondly, due to industrialization process, there is paradigm shift in the caste (hereditary) occupation due to educational opportunities provided by the democratic principles enshrined in the constitution. This educational effect could not reduce caste prejudice among the different caste Hindus rather caste identity endow with new professional occupation on the basis of their social background like surname, language and geographical locations. Thus, it implies that the key concept of education that is 'enquiry' has snatched out the social system on the two basis firstly, it has ceased the passion of curiosity from infant to adolescent due to closed pattern of educational syllabus created by the elites (upper castes) of society and prepare, trained to embed them in the system of inequality without questioning it. The basic purpose of education is to question the existing reality and endeavor challenge of existing system.

Scientific Enquiry and Rationality

The scientific enquiry is a salient feature of rationality which aspire individual to comprehend the reality under the epitome of consciousness and unconsciousness of their own self entity but never took into account that in Indian context, the self is often associated with collective consciousness which is deeply rooted into religious beliefs and values. Actually, the scientific enquiry could not formulate its space into the realms of Indian society due to lack of opportunity to think rationally because of psychological involvement of individual in religious practices and rituals without having scientific enquiry in it. Taking this cue, I bring the Dewey reflection on the positionalities of Christian theology and religious teaching to make innocent individual as part of inherited culture and result of it, formed conflict between the scientific enquiry and religious rigidity to claim social reality (Hickman & Alexander; 1998: 108). This above conditionality is applicable to Indian people psychic, where the scientific approaches and methods of exploration have not reached to innocent of masse. It has been observed that scientific exploration and questioning the authorities of religious and cultural values doesn't have emancipatory spaces due to the religious emotional attachment. It has to understand that emotional detachment is only source of rational and scientific enquiry which led the production of scientific knowledge. In other words, the intelligent behavior is conscious manifestation of rationality and become an identifiable source of understanding the practicality of meaning, abstraction and dialectical reasoning that's is the living things could be locate into the space of rationality due to their continuity (Lebech; 2009: 56).

Education, Communication and Social Transformation

From the above discourse, it clarifies that the education and rationality have developed the consciousness among the oppressed masses which shaped into the social movements of anti-caste as a rationalistic perspective against the characteristic of dominant and hegemonic brahminical values. From Buddha, Kabir, Tukaram, Phule and Ambedkar were initiated the social movement with objectives of replacing existing system of varna and caste inequalities with alternative system of universal values based on liberty, equality, fraternity and social justice. The purpose of social movement is to bring change in social system by applying the features like collective action for common interest, resource mobilization, political opportunities, identity formation and alternative programmes with new social order. In this process, the social movement problematizes the social problems from universal approach. It cannot escape from the emotional and moral values which frame the rational strategies by subscribing modern and traditional means of communication but such approach could not succeed in the caste ridden Indian society. It is scientific and rationalistic opinion about not having vibrant and assertive movement due to excommunication and exclusion of caste community from the main stream of knowledge system. If this conditionality would be internalized, the requisite priority to make rational movement only through breaking endogamy character of caste which is impediment to form holistic view of rational and scientific approach. Therefore, Dewey elucidatory focus that social life is not only recognized with communication but all the communication is an educative process and all type of communications contextualize into vitally social or shared is nothing but educative in nature for those who participate in it (Dewey; 2001:10). It reflects that communication actually is overwhelmingly counters and encounters the experience of individuals and formulates the stream of consciousness among the masses. This consciousness unable explodes due to psychological impact of brahminical scripture and sacred literature on the victims of system of social inequalities. Thus, Dr. Ambedkar urges the responsibility of non-brahmin educated intellectual by critically posing the issues of scientific exploration having the base of rationalist way of thinking. Hence, Dr. Ambedkar differentiated the attitude of Brahmin Scholar and non-Brahmin scholar towards their sacred literature. The former would have unscientific attitude towards problem of the social history of caste Hindus and tirelessly take efforts to maintain the sanctity of their literature and would serve and defend religious knowledge production of his forefather at the cost of truth to sustain his

hegemony or dominance but such liability is not attached with non-Brahmin scholar and thus, he/she is free involve him/herself to pursuit of truth. Ambedkar further argue that to grasp social reality, an individual must have the open mind and ready to examine all evidence despite having its falsifying character. It means that education must teach to learn to differentiate between the theoretical and practical understanding of life by keeping the humanistic values in universal manner. In other words, the dissatisfaction with existing social system in any form of inequalities creates the rationalistic thinking for transforming social order. Without scientific and rationalistic ideas, the transformation of society is a utopia and champions of human values from Buddha to Ambedkar are unforgettable ideals in human history.

**बागडे परिवाराकडून धम्मचक्र प्रवर्तन
दिनाच्या मंगल कामना
-सदेच्छुक-**

**बागडे परिवार दीक्षाभूमीवर आपले स्वागत
करीत आहे.**

लोकशाही राजकीय पत्रकारिता आणि बाबासाहेब

एँड. डॉ. घपेश पुंडलिकराव ढवळे

अधिवक्ता उच्च न्यायालय नागपूर

मो. क्र. ८६०००४४५६०

लोकशाहीच्या यशस्वीतेसाठी लोकशाही शासन प्रणालीमध्ये प्रतिनिधी गृहे, सरकार आणि न्यायालय यांना जोडून प्रसार माध्यमांना चौथाखांब म्हणून स्थान देण्यात येते. लोकांचे अधिकार आणि कर्तव्य काय आहेत? लोकशाहीला घातक ठरणाऱ्या प्रवृत्ती कोणत्या आहेत? त्यांचे ज्ञान सर्वसामान्यांना पोहोचविण्याचे कार्य लोकशाहीत प्रसारमाध्यमांनी पार पाडायचे असतात. पण देशात आज संकुचित राजकीय अस्मितांचे वारे वाहू लागल्याने प्रसार माध्यमांची भूमिका वादाच्या भोवऱ्यात अडकलेली आहे. मीडिया माध्यम आपल्या देशाच्या लोकशाही व्यवस्थेतील एक महत्त्वाचा घटक आहे. त्यांनी वस्तुस्थिती गोळा करून सर्वसामान्यांपर्यंत माहिती पोहोचविणे अपेक्षित असते. सध्या भारतीय माध्यमांची स्थिती बातम्यांची व्याप्ती, घटना, वस्तुस्थिती, कल्पना किंवा वाद यांच्या तपशिलापुरती मर्यादित नाही तर, राजकारणी आणि त्यांच्या हितसंबंधाशी निगडित आहे. जागतिक युगातील महत्व नसलेले क्षणचित्रे आणि राजकीय हितसंबंध यांना जोडून देशातील माध्यमे काम करतात आपल्याला दिसतात. त्यामुळे सत्य कधीच समोर येत नाही. आणि माध्यमे आपसूकच राजकीय दावणीला बांधून स्वतःची गरिमा राजकीय स्वार्थासाठी आणि क्षणिक लाभासाठी लयास पोचवीत आहेत. मीडियाने असे वागले तर, देशात निरपेक्ष पत्रकारिता होऊ शकत नाही. आणि मग लोकशाही उध्वस्त करण्यासाठी सत्ताधाऱ्यांना मदत करून लोकशाहीचा चौथा स्तंभ म्हणजे मीडिया माध्यमे बाकी तीन स्तंभांना उद्ध्वस्त करण्यास मदत करतील. आणि मग देशातील लोकशाही हुकूमशाहीकडे आगेकूच करेल यात देशातील मीडिया माध्यमांची महत्त्वाची भूमिका असेल यात काहीच शंका नाही. कोणत्याही समाजात एक मजबूत राजकीय सत्ता प्रस्थापित करण्यासाठी मीडिया माध्यम हे शक्तिशाली साधन आहे. मीडियाने प्रसारित केलेली माहिती लोकांच्या मनावर परिणाम करून थेट त्यांचा त्यांच्या मतावर परिणाम होतो .

मत टिकून राहण्यासाठी आणि उत्कर्षासाठी ही मतांतरे महत्त्वाची मानली जातात. तथापि आजकाल एक चिंताजनक हिंसक प्रवृत्ती माध्यमाने तयार केली आहे. त्यामुळे ९९ टक्के प्रसारमाध्यमे एका विशिष्ट वर्गाच्या पक्षाच्या प्रगतीसाठी प्रयत्न करताना दिसत आहेत. प्रसारमाध्यमांची सत्तेशी असलेली जोड समाजाचे हित मागं घेते. सार्वजनिक सहमती निर्माण करण्यासाठी आणि मतमतांतरे नियंत्रित करण्यासाठी माध्यमांचे नियंत्रण अगदी महत्त्वाचे आहे. माहिती नियंत्रण विविध माध्यमांद्वारे होते. कठोर कायद्याच्या अंमलबजावणीमुळे प्रसारमाध्यमांचे नियमन करणाऱ्या मार्गाने जाहिरातीसारख्या अहवालाची व्याप्ती मर्यादित होते. आता ते अतिशय सूक्ष्म पद्धतीने राजकीय विचार नियंत्रित करीत आहेत. गेल्या दशकात भारतीय प्रसार माध्यमांचा लँडस्केप खूप बदललेला आहे. तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीसह मीडिया उद्योगात वेगाने भरभराट होत आहे. आउटलिफ्टच्या वाढत्या संख्येमुळे मीडिया माध्यमांचा

विस्तार चारही दिशांना दिसून येतो आहे. वेगाने विस्तारणाऱ्या मीडिया लँडस्केप मुळे काही अंतरनिहित परिणाम आणि आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. ज्यांचा सत्तेच्या कॉरिडॉर मध्ये प्रवेश आहे. आउटलेटची प्रत्यक्ष मालकी घेऊन बातम्या सादर करण्याच्या प्रवृत्तीवर तसेच संपूर्ण माहिती नेटवर्कच्या प्रसारावर प्रभाव पाडण्यास यशस्वी होत आहेत. स्पष्टपणे मीडिया माध्यम मालकी अहवाल सादर केलेल्या दृष्टिकोनावर लक्षणीय परिणाम करते आणि अशा परिस्थितीत विशिष्ट राजकीय पक्षाला किंवा सत्याधीश पक्षाला त्याचा भरपूर लाभ होतो.

देशातील एका अध्ययनानुसार दहा प्रमुख प्रस्थापित मीडिया मालकांचे राजकारणाशी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष संबंध आहेत. तर काही राजकीय पक्षांचे थेट प्रतिनिधित्व करतात. तथापि अशा इतर व्यक्ती आहेत त्यांनी त्यांचे राजकीय संबंध घोषित करण्यास नकार दिला आहे. परंतु तरीही मीडियाकंपन्या त्यांच्या मालकीच्या आहेत. सगळ्यांमध्ये राजकीय संबंध असलेले माध्यम मालक मोठ्या संख्येने प्रेक्षक वाचकांवर नियंत्रण ठेवतात. सुभाष चंद्रा झी न्यूज चे सह मालक २०१६ पासून राज्यसभेचे स्वतंत्र सदस्य आहेत. ते हरियाणा राज्यातून भाजप सदस्याच्या मदतीने निवडून आलेले आहेत. त्यांच्याकडून आपण देशातील महत्त्वाचे मुद्दे, भ्रष्टाचार, बेरोजगारी, शिक्षणाचा बाजारीकरण, महिला अत्याचार, महागाई, या मुद्द्यांशी संबंधित सकारात्मक बातम्यांची अपेक्षा करू शकत नाही. आज देशातील बऱ्याच मीडिया माध्यमांचे मालक संपादक विविध राजकीय पक्षांकडून राज्यसभेवर, विधान परिषदेवर गेलेले आहेत. एवढेच नाही तर विविध राजकीय सवलती घेत आहेत. सोबतच जाहिरातीच्या माध्यमातून गडगंज आर्थिक लाभही घेत आहेत.

जगभरात लोकशाही प्रस्थापित करण्यात माध्यमांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. १९७५ मध्ये आणीबाणीच्या काळात प्रेस सेंसरशिपच्या दिवसापासून ते २०१९ च्या लोकसभा निवडणुकीपर्यंत भारतीय लोकशाहीतील माध्यमांची भूमिका नाटकीय रित्या बदललेली आहे. भारतीय माध्यमांची विश्वासार्हता झपाट्याने कमी होत चालली आहे. कारण संसनाटी बातम्या पसरविल्याबद्दल जागतिक प्रेक्षकांकडून वेळोवेळी देशातील प्रसमाध्यमावर टीका होत आहे. भारतीय प्रसार माध्यमे ज्याप्रकारे बातम्यांचा वापर करतात, आणि माहितीचा विपर्यास करतात, त्यामुळे अलीकडच्या जागतिक प्रेस फ्रीडम इंडेक्स, वर्ल्ड्स प्रेस फ्रीडम इंडेक्स मध्ये भारत तिसऱ्या क्रमांकावर आहे. सुशांत सिंग राजपूत, श्रीदेवी केस, मध्ये मृत्यूवर मीडिया माध्यमांनी (पत्रकारांनी) खोटे आरोप करून न्यायाधीशाची भूमिका निभावली. आर्यन खान प्रकरणात मीडियाने देशभर उहापोह केला. पण काही दिवसात सत्य समोर आले. काही मीडिया जातीय राजकारण करून हिंदू मुस्लिम वाद तयार करतात. त्यामुळे विशिष्ट पक्षाला त्याचा लाभ होऊन देशातील मूलभूत मुद्द्यांना बगल देण्याचे काम सहजरीत्या केले जाते. आज मीडिया माध्यमात एक प्रकारची ओढ लागलेली आहे जो जितक्या चांगल्या पद्धतीने सरकारचे सादरीकरण करेल त्यांना विशिष्ट राजकीय लाभ दिला जातो. आणि इतर आर्थिक बाबींतून सूट आणि अभय दिला जाते, त्यामुळे मीडियाचे मनोबल देश विघातक बाबींकडे वाढताना दिसते.

भारतासारख्या चौतन्यशील लोकशाही प्रधान देशांमध्ये नियंत्रण मुक्त प्रेस ची गरज खरोखरच आवश्यक आहे. जेव्हापासून आपल्या संविधान निर्मात्यांनी भारतीय राज्यघटना तयार करण्यास सुरुवात केली. तेव्हापासून भारत सरकारच्या प्रेस स्वातंत्र्यावर बऱ्याचदा चर्चा झाली. पण आज माध्यमेच आपली राहिली नाहीत. सर्वसामान्यांच्या हिताची, त्याची बाजू मांडणारे वर्तमानपत्रे सर्वसामान्यांच्या हिताच्या, मदतीच्या आणि शोषणाच्या विपरीत कामे करायला लागली. २०१४ मध्ये केंद्रात सत्ता परिवर्तन होऊन बीजेपीची सत्ता सरकारच्या रूपात अस्तित्वात आली. तेव्हापासून सरकारच्या काम करण्याच्या पद्धतीचा विरोध करणाऱ्या भारतीय समाजावर असे अनेक हल्ले करण्यात आलेले आहेत. मानवअधिकाराच्या रक्षणासाठी काम करणारे कार्यकर्ते, पत्रकार, शिक्षणतज्ञ आणि लेखक यांना दडपशाही देशद्रोही आणि दहशतवाद कायद्यांतर्गत अटक आणि दीर्घकाळ नजर केंद्रेचा सामना करावा लागत आहे. मानव अधिकारासाठी काम करणाऱ्या अनेक आंतरराष्ट्रीय संस्था आणि माध्यमांनी भारत सरकारच्या अनेक नितीवर गंभीर टीका केली असूनही देशातील बहुतांश देशातील मीडिया माध्यमे मात्र नेहमी सरकारचे गुणगान करतांना दिसून येत आहेत.

देशात जे निपक्ष माध्यमे होते ते माध्यमे शेवटी या लोकांकडून विकत घेतले जातात. त्यांचाच एक उदाहरण म्हणजे एनडीटीव्हीच्या मालकीमध्ये होणारा बदल, एखाद्या उद्योग समूह एखादी माध्यम संस्था विकत घेतो तेव्हा ते नक्कीच पत्रकारितेच्या प्रेमापोटी झालेले नसते. एनडीटीव्हीचे मालक बदलण्याचा परिणाम भारतीय लोकशाहीवर होऊ शकतो. २०२४ मध्ये देशात होऊ घातलेल्या सार्वत्रिक निवडणुकांच्या पार्श्वभूमीवर देशातील जनमत भाजपकडे वळविण्याच्या योजनेचा हा एक भाग असू शकतो. देशातील मतदारांना त्यांच्या योग्य प्रतिनिधीची निवड करण्यासाठी विश्वासू माध्यमांची गरज असते, लोकशाही ही केवळ निवडणुका पूर्ती मर्यादित नसते तर ती देशातील करोडो लोकांच्या आयुष्यातील सपनांचा एक मनोरा असते. पण मीडियाच्या चुकीच्या वार्ताकनाचे शिकार सामान्य नागरिक बनतात.

आज देशात वृत्तपत्रे आणि वृत्तवाहिन्या यांची भूमिका काय आहे असा प्रश्न विचारला तर सगळ्यांकडून एकच उत्तर मिळेल, ते म्हणजे बाजारकेंद्री राजकीय गुलाम, राजकीय भूमिकेचा विचार केला तरीही सगळा मामला गोलमाल आहे. एखादे वृत्तपत्र प्रस्थापितांविरोधी भूमिका घेऊन उभे आहे, असे आज ठामपणे म्हणता येत नाही. काही प्रसारमाध्यमांमध्ये सरकारविरोधी भूमिका घेतली जाते परंतु त्यात सातत्य नसते. सरकारविरोधी भूमिकांचा देखावा करतानाही सरकारमध्ये काम करणाऱ्या व्यक्ती संदर्भातील भूमिका मात्र संशयास्पद असते. राजकीय बातम्या बाबतही निर्भीळपणा गायब झाला आहे. राजकीय बातम्यांना हितसंबंधाचा वास येत असतो. अनेक राजकीय बातम्या ही पेड न्यूजच असतात. त्यामुळे प्रत्यक्षात घडलेली राजकीय बातमी कुठली, पेरलेली बातमी कुठली आणि प्रचार तंत्राचा भाग म्हणून जाहिरात दराने पैसे भरून दिलेली बातमी कुठली, हे समजत नाही. आपला समाज अजून पर्यंत तेवढा वृत्तपत्र साक्षर झालेला नाही. त्यांची दिशाभूल करण्याचे प्रयत्न आज राजकीय स्वार्थासाठी देशातील माध्यमे मीडिया करीत आहेत.

बाबासाहेबांनी 'राजकारणातला नवा संप्रदाय' या मथळ्याखाली ४ जानेवारी १९४१ च्या जनताच्या अंकात काँग्रेसमधल्या संधी साधून नेत्यांचा समाचार घेतला. हे वृत्तांत वर्तमान काँग्रेस सोडून भाजपमध्ये उड्या मारणाऱ्या उच्चवर्णीय पुढाऱ्यांना तंतोतंत लागू होते. बेळगाव हिंदू महासभेचे एक नेते अध्यक्ष झाले. त्यांच्या आयुष्याचा पाऊन काळ काँग्रेसमध्ये गेला, आता मावळतीला ते हिंदू सभेत गेलेत. निष्ठा विहीन राजकारण अतिशय निंदनीय होय अशा प्रवृत्तीवर बाबासाहेबांनी सडकून टीका केली. आजचे मीडिया माध्यम ते करीत नाही. केलेत तर अगदी मिळमिळत कुठल्याही राजकीय पक्षाला ठेच लागणार नाही. लोकशाहीची चाड आज माध्यमांना उरली नाही. त्यांचा प्रस्थापितांवर, राजकीय पार्टींवर धाकच राहिला नाही. त्यामुळे कर्नाटक, मध्य प्रदेश, गोवा, मणिपूर, राजस्थान आणि आता महाराष्ट्रातील लोकशाहीच्या घोडे बाजारात खुल्लम खुल्ला राजकीय नेत्यांचा लीलाव होतो. हे एक अर्थाने माध्यमांचे चिरहरण आणि पत्रकारितेचा विनाश आहे. बहुतेक मीडिया माध्यमांनी आज आपली पत्रकारिता सत्तेजवळ गहाण टाकली. म्हणून आज आपल्याला पुन्हा दहा दशकांनंतर जन सामान्यांच्या हक्कासाठी, मूक जनतेचा आवाज बुलंद करण्यासाठी लोकांचा लोकशाहीशी बांधिलकी असलेल्या सत्य, निरपेक्ष, मुक्यांचा नायक असलेल्या आंबेडकरी पत्रकारितेची लोकशाही रक्षणासाठी नितांत आवश्यकता आहे.

बन्सोड परिवाराकडून धम्मचक्र प्रवर्तन

दिनाच्या मंगल कामना

-सदेच्छुक-

अॅड. अभय राजकुमार बन्सोड, प्राचार्य
पंचायतराज प्रशिक्षण केंद्र नागपूर

अयांश अभय बन्सोड

योगिता अभय बन्सोड,
सहाय्यक प्रबंधक कॅनरा बँक नागपूर

बन्सोड परिवार दीक्षाभुमीवर आपले स्वागत करित आहे.

“भारतीय तरुणांसाठी उच्च शिक्षण आणि उद्योजक बनणे ही काळाची गरज”

मिथुनकुमार नागवंशी

मानसीक समुपदेशक / Clinical Psychologist

टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल साइन्सेस, मुंबई

मौ.क्र. ९९४०२२९५८८

मानवी मुल्यांचा विचार करता मनुष्य जीवन खूप सोपे झाले आहे. जीवन जगात असताना मनुष्याला अन्न, वस्त्र, व निवारा या निगडीत असलेल्या गरजा आपण अर्थशास्त्र, समाजशास्त्रकडून शिकत आलेलो आहोत. अन्न मिळाले कि वस्त्र व निवारा यासाठी मनुष्य नेहमी धडपडत असतो. पण या तिन्ही गोष्टीप्रमाणे मनुष्याला अजूनही काही महत्वपूर्ण गोष्टीची गरज खूप जास्त भासविते. आणि ती म्हणजे निरोगी आरोग्य आणि चांगले शिक्षण. चांगले शिक्षण मिळाले कि आपोआप हे कळू लागते कि, अन्न वस्त्र निवारा कसा मिळवायचा तो? आणि तो का मिळत नाही याची पण जाणीव होते.

मुबलक प्रमाणात अन्न भारतात असूनही दररोज १९ कोटी, ४० लाख लोक उपाशी राहतात याबाबतीत “युनायटेड नेशनच्या फूड अंड अग्रीकल्चर आर्गनायझेशन” ने या संदर्भात एक अहवाल प्रसिद्ध केला आहे. यामध्ये भारतात दररोज २४४ कोटीचे अन्नधान्य वाया जात असल्याचे म्हटले आहे. अन्यधान्य मुबलक प्रमाणात असूनही भारतात उपाशी राहणाऱ्यांची संख्या खूप मोठी आहे. याची काळजी व ते अन्न पुरविण्याचे काम प्रधानमंत्री व मुख्यमंत्री यांनी करायला हवे होते. कारण ती त्यांची जवाबदारी आहे. राजा हा प्रजेची काळजी घ्यायला निर्भर असायला हवाच.

भारतामध्ये मुबलक प्रमाणात कापूस पिकत असताना सुद्धा वस्त्र मिळायला इथला बहुजन मूलनिवासी हा मोहताज भिकारी झालेला आहे. कारण कि, कापूस इथल्या मोठमोठ्या व्यापारांच्या कंपनीमध्ये शुल्लक किंमत देवून शेतकऱ्यांकडून विकत घेतले जावून कंपनीमध्ये कापड तयार केले जाते. पण त्याचा निव्वळ नफा कंपनीला होतो. शेतकऱ्यांच्या मुलाना साध वापरायला कपडे मिळत नाही. पण कंपनीकडून तयार होऊन येणारा कपड्याची किंमत अवाढव्य असते. जे सामान्य लोकांना कधीही परवडण्यासारख नसते. एकीकडे काही मुठभर लोकांकरिता वापरायला प्रत्येक मिनिटाला खूप कपडे असतात. तर काही लोक फाटलेले कपडे घालून त्याला फाशन म्हणून संबोधतात. एकदा वापरलेले कपडे काही लोक पुन्हा वापरत नाहीत. पण काही लोकांना ते पण मिळत नाही. याच साध व सोप उदाहरण आपल्याला गडचिरोली व मेळघाट सारख्या ठिकाणी दिसून येत.

निवारा म्हटला कि, हजारो कोटी लोक डोळ्यासमोर येतात ज्यांना साध निवारा पण राहायला मिळत नाही. आजही पारधी समाज हा गल्ल्याबोळातून भटकंती करीत असतो. ना राशन कार्ड ना आधार कार्ड, जिथे थकले तिथेच निवारा बनविल्या जातो. व तेही फक्त साडीचा आधार घेऊन त्याला झोपडीचा

आधार दिला जातो. याचं उदाहरण महाराष्ट्र मधील नागपूर धंतोली च्या बाजूला आणि तेलंगाना मध्ये मेदक, बांसवाडा इथे दिसून येईल.

महागडे शिक्षण (शिक्षण) आज श्रीमंताच झालेले आहे. महागडा शिक्षण बहुजानाना परवडण्यासारखे नाही. महागडा शिक्षण बहुजानांना परवडण्यासारखे नसते. कारण सगळीकडे त्याच भांडवल केल्या गेले. शिक्षणाचा बाजार मांडल्या गेले. कॅनडा, चीन, अमेरिकेसारखा तसेच श्रीलंका सारख्या छोटे देशही शिक्षण्याचा बाबतीत खूप अग्रेसर असून प्रत्येक मुलांची काळजी ही बारकाईने घेतली जाते. सरकार ही त्यांची जबाबदारी घेतो. परंतु, भारतामध्ये उच्च शैक्षणिक संस्थाने जे फ्लॅज्जन्ट टॅब्लॅन्स मुंबई आणि श्रॉम्हत्स्र छम्हत् न्छ्टम्हत्ज्ज् दिल्ली या सारख्या नामवंत संस्थेमध्ये आज अवाढव्य फीस आकारात आहेत. जे सामान्य गरीब विद्यार्थी जी बहुजन समाजातील असून त्यांच्याजवळ फीस भरायला साधी फीस वा नोटबुक घ्यायला पैसे नसतात.

एकीकडे सरकारने स्कॉलरशीपची सोय केलेली आहे. आणि दुसरीकडे ती मिळूच नये याची पण सोय केलेली आहे. उच्च शिक्षण फक्त तोंडावरचे झालेले आहे. ८५ टक्के बहुजनांमध्ये खूप हुशार तरुण वर्ग आहे पण त्यांची गुणवत्ता पैसासमोर कमजोर होत आहे. सरकारने यावर विचार करायला हवा. सरकार ते करीत नाही आणि करणार नाही कारण, सरकार चुकीच्या पद्धतीने धोरणे राबवित आहेत. भारतीय संविधानात असलेले मुलभूत अधिकार हे पायदळी तूडवीत आहेत. उच्च शिक्षण असलेले नामवंत संस्थेमध्ये जनरल कॅटीगिरीच्या जागा वाढवून आरक्षणाचे जागा कमी करण्याचा कट चाललेला आहे.

निरोगी जीवन ही आज काळाची गरज आहे. पण बराचश्या सरकारी रुग्णालयांमध्ये एक्स रे मशीन किंवा ज्या गरजेच्या वस्तू असतात. त्याची कमतरता भासते आहे. ज्यामुळे मानसिक स्वास्थ्य खालावत चाललेले आहे. भारताचा अर्थसंकल्पामध्ये आरोग्य बजेट हा खूपच कमी बनविल्या जातो ज्यामुळे आरोग्य सिस्टम रोडावत चाललेली आहे. यातून मार्ग काढायचा आहे. आणि ते म्हणजे चांगले शिक्षण घेण्याची जिद्द. निराश ना राहता उच्च शिक्षणासाठी नेहमी प्रयासरत राहणे व महापुरुषांच्या विचारावर चालणे होय.

राष्ट्रपिता जोतीरावजी फुले यांचाकडून बाबासाहेब आंबेडकर यांनी प्रेरणा घेऊन अर्थशास्त्र व इतर विषयात पारंगत हासिल केली. महापुरुषांचे विचार हे कधीच मरत नाही. मनुष्याने फक्त शिक्षण घेऊन मरेपर्यंत नोकरी करित राहून आपल्याच जीवनात सुखरूप राहून स्वार्थी बनने होय. त्याहीपलीकडे मनुष्याने उच्च शिक्षण घेऊन इतर बहुजन समाजामध्ये असलेले तरुणांना उच्च शिक्षणासाठी प्रेरित करित राहणे व त्याचबरोबर समाजासाठी तन, मन, धनाने कटीबद्ध राहावे. नोकरी मिळाली नाही तर निराश न होता नेहमी आशावादी असाव. महापुरुषांचा आदर्श नेहमी समोर ठेवावा. आशावादी राहून नेहमीप्रमाणे सरकारी नोकरीच्या मागे न लागता उद्देजक बनून आत्मनिर्भर बनावे व समाजाला योग्य दिशा द्यावी. जेणेकरून, समाज कर्तृत्ववान बनेल.

वामनदादांच्या गझलेतील सौंदर्यविचार

डॉ. प्रकाश राठोड, नागपूर

मो.क्र : ९९२३४०६०९२

आंबेडकरवादी साहित्यात आंबेडकरवादी गझल हा प्रकार आज बराच चर्चेला येतो आहे. याचा अर्थ आंबेडकरवादी गझल आज लिहिली जात आहे असा नाही. आंबेडकरवादी गझल तर १९६० च्या आधीपासूनच लिहिली जात आहे. लोककवी वामनदादा कर्डक हे आंबेडकरवादी गझलकारच होते. त्यांनी उर्दू गझल अभ्यासली होती. त्यातील रचनातंत्रे त्यांनी अभ्यासली होती. वामनदादा हे लोकशाहीरच होते. त्यांची शाहिरी भीमगीते वा चळवळीची गाणी म्हणून प्रसिद्ध होती. राजानंद गडपायले, नागोराव पाटणकर, लक्ष्मण राजगुरू, श्रीधर ओहोळ या व इतरही अनेक शाहिरांनी चळवळीची गाणी लिहिली. त्यांच्या शाहिरीत आंबेडकरवादी गझलेची तत्त्वबीजे दडलेली आहेत. परंतु वामनदादांची अनेक गाणी गझल होती. गझलेच्या तंत्रात तंतोतंत बसणारी होती. त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या तत्त्वतंत्रात आणि गझलेच्या तंत्रशुद्ध रचनातंत्रात बसणारा काव्यप्रकार अगदी लीलया हाताळला आहे. परंतु मराठी गझल समीक्षेने त्यांची गझलकार म्हणून नोंदच केली नाही.

वामनदादांचा मृत्यू २००४ साली झाला आणि २०१२ मध्ये प्रमोद वाळके यांचा 'संग्रामपिटक' हा वामनदादांच्या गझलांचे संपादन प्रकाशित झाले. त्यांनी वामनदादांच्या गीतांचा अभ्यास करून त्यांची अनेक गाणी गझलच्या तंत्रात तंतोतंत बसणारी आहेत आणि म्हणून त्या गझला आहेत हे साधार सिद्ध केले. तसेच वामनदादांनी अनेक मान्यताप्राप्त वृत्तात आणि अनेक वृत्तांचा विस्तार करित गझला लिहिलेल्या आहेत, हेही सप्रमाण दाखवून दिले. इतकेच नव्हे तर वामनदादांच्या निवडक ८६ गझला त्यांनी 'संग्रामपिटक' मध्ये प्रकाशित केलेल्या आहेत. प्रमोद वाळकेंचे हे मौलिक संपादन, वामनदादांची गझलकार या नात्याने मांडणी करणारे त्यांचे महत्त्वपूर्ण संशोधनलेख आणि त्यांनी घडवून आणलेली दोन ऐतिहासिक गझलवेध संमेलने यामुळे आंबेडकरवादी गझल हा प्रकार महाराष्ट्रात चर्चेला आला आणि महाकवी वामनदादा कर्डक हे आंबेडकरवादी गझलकार या नात्याने सर्वश्रुत झाले.

आज मराठी गझलचे आयुर्मान जेमतेम शंभर वर्षांचे आहे. या शंभर वर्षांच्या काळावर नजर टाकली तर माधव ज्युलियन आणि सुरेश भट ही दोनच ध्रुवे मराठी गझलेत दिसतात. माधव ज्युलियन यांनी १९२० पासून गझल लिहिली आणि त्यांनीच हा काव्यप्रकार मराठीत आणला. पुढे १९६५ नंतर भटांनी मराठी गझलला सामाजिक आशय देऊन तिचा विस्तार केला. मराठी गझलचा विचार करताना ही दोनच टोके विचारात घेतली जातात. परंतु सुरेश भटांच्या आधी वामनदादा कर्डक होते. त्यांचे गझललेखन हे १९५०पासूनचे आहे. वामनदादांची गझल प्रबोधनाचा व्यापक आशय घेऊन जन्माला आली आहे. त्यामुळे त्यांची गझल गझलचा पारंपरिक आशयबांध फोडू शकली. मराठी गझलच्या

पारंपरिक स्वभावाला छेद देण्याचे काम वामनदादांच्या गझलेने केले आहे. वामनदादांची गझल ही चळवळीची गझल होती. बाबासाहेबांच्या संपूर्ण समाजक्रांतीच्या चळवळीला लोकचळवळ करणारी ती खरी निळी गझल होती. आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण आणि दिलखेचक गझलगायन शैलीने त्यांनी आंबेडकरवादी मराठी गझल ही लोकगझल केली. म्हणून सुरेश भटांपूर्वीचा सशक्त प्रतिभेचा गझलकार म्हणून वामनदादांची सन्मानपूर्वक नोंद केली पाहिजे.

वामनदादांच्या गझलेतील सौंदर्यविचार विशद करताना वामनदादांची गझल ही सुंदर गझल आहे. वाङ्मयीन सौंदर्यगुणांनी परिपूर्ण आणि वाङ्मयीन महत्तेच्या कसोटीत ती तंतोतंत बसणारी गझल आहे. गझलेच्या ठराविक आकृतिबंधात बसणारी ती तंत्रशुद्ध गझल आहे आणि आशयसौंदर्याच्या अंगाने अत्यंत समृद्ध, संपन्न व सकस गझल आहे, अशी सौंदर्यवाचक नुसती विधाने केल्याने वामनदादांच्या गझलेचा सौंदर्यशोध घेता येत नाहीय तर त्यासाठी त्यांच्या गझलेच्या अंतरंगाचे सूक्ष्मावलोकन करून तिचे मन जाणून घेणे आवश्यक आहे. ही गझल कोणत्या सांस्कृतिक पार्श्वभूमीवर जन्माला आली?, ती रंजनप्रधान आहे की प्रबोधनकारी बाण्याची आहे?, भोवतीच्या सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय जीवनातील कोणत्या वृत्ती—प्रवृत्तींना ती धारेवर धरते?, या गझलेच्या ध्येयातला समाज कसा आहे?, का आहे?, या गझलेच्या अंतर्मनातील माणूसनिष्ठेचे सांस्कृतिक आदिबंध कुठे आहेत?, ही गझल कोणत्या मूल्यसंस्कृतीचा पुरस्कार करते?, का करते?, ती कोणत्या समाजघटकांची बाजू घेते? अशा मूलभूत प्रश्नांच्या अनुषंगाने वामनदादांच्या गझलेच्या अंतरंगातील आशयाचे मूल्यशोधन केले तरच त्यांच्या गझलेच्या सौंदर्यशीलतेचा तळ गवसणे शक्य आहे.

गझलेला केवळ शरीर असून चालत नाही तर मनही असावे लागते. शरीर तर गझलेची अटळताच असतेय परंतु गझलेच्या शरीरसौष्ठवावरून वा तिच्या बाह्य तंत्रशुद्ध रूपावरून वामनदादांची गझल सुंदर आहे असे म्हणता येत नाही. कोणत्याही साहित्यकृतीचे सौंदर्य हे रूपावरून नव्हे तर गुणावरून ठरत असते. गुण म्हणजे साहित्यकृतीची सर्वांगसुंदर आणि समुन्नत अशी उदात्त ध्येयदृष्टी. कलाकृतीचा हा सर्वांगपरिपूर्ण सुंदर ध्येयवाद कलावंताच्या मनाच्या सुंदरतेतून आणि सुंदरतेसाठीच्या त्याच्या अस्वस्थतेतून जन्माला येत असतो. कलाकृतीचे मन सुंदर असणे म्हणजे कलाकृतीच्या आशयात सुंदर समाजनिर्मितीचा उत्कट ध्यास असणे. एखादी साहित्यकृती सुंदर आहे याचा अर्थ त्या साहित्यकृतीचे केवळ बाह्यांग सुंदर आहे असा होत नाही. सुंदर ग्रंथ, सुंदर कविता, सुंदर कादंबरी, सुंदर कथा असे जेव्हा आपण म्हणतो तेव्हा त्या त्या साहित्यकृतीच्या अंतर्मनासंबंधीच आपण बोलत असतो. हे अंतर्मन सुंदरच असते. त्यात सर्वांच्या सर्वकल्याणाचे संयोजन असते. वामनदादांच्या गझलेचे सौंदर्यशोध घेणे म्हणजे त्यांच्या गझलेतील जीवनसौंदर्ये धुंडाळून काढणे होय.

गझलेला शरीर तर असतेचय परंतु त्यासोबतच मन, भावना आणि संवेदनाही असावी लागते. गझलेला दुःखांशी संवादी होता आले पाहिजे. वेदनेचे अन्वयार्थ तिला उलगडता आले पाहिजे. भावसंवेदनांनी युक्त असलेली गझल ही जीवनाची गझल असते. जीवनाची गझल ही जीवनाचे कौरुष्य

पाहू शकत नाही. जीवनाच्या डोळ्यातील आसवे तिला अस्वस्थच करून सोडतात. वामनदादांची गझल ही अस्वस्थ काळजाची गझल आहे. शरीर म्हणजे रचना वा आकृतिबंध आणि परपीडेने व्याकूळ होणारे काळीज म्हणजे गझलेचा आशय. उदात्त जीवनाशयाची गझल ही सुंदर गझलच असते. वामनदादांच्या गझलेचे खरे सौंदर्यच तिच्या जीवनानुगामी आशयात अंतर्भूत झालेले आहे. परंतु याचा अर्थ इथे तंत्रसैलपणाला वाव आहे असा होत नाही. तंत्रशुद्धता ही गझलेची अवश्योपाधीच असते. त्यामुळे वामनदादांच्या गझलेचा आकृतिबंधाच्या वा रचनातंत्राच्या अंगाने सौंदर्यविचार मी मांडणार नाही तर या गझलेची आशयनिष्ठ मांडणी करून वामनदादांच्या गझलेचा सौंदर्यशोध घेण्याचा प्रयत्न या लेखामधून करणार आहे.

वामनदादांच्या गझलेने जीवनवादी आशय घेऊनच इथल्या सांस्कृतिक संघर्षात भाग घेतला आहे. मानवी जीवनाची सौंदर्यमूल्ये अबाधित राहावी आणि इथे सौंदर्यस्वभावी समाज प्रत्यक्षात साकार व्हावा यासाठी त्यांच्या गझलेने इथल्या सांस्कृतिक संघर्षात स्वतःला झोकून दिले आहे. त्यामुळे वामनदादांच्या गझलेतील क्रांतिकारी जीवनाशयाला आणि जीवनाच्या सौंदर्यमूल्यांना बगल देऊन त्यांच्या गझलेचे सौंदर्यशोधन करता येत नाही. आकृतिबंध ही तर गझलेची अपरिहार्यताच असते. त्यामुळे वामनदादांच्या गझलेचा सौंदर्यशोध घेताना घडण, रचनातंत्रे वा आकृतिबंध या गोष्टींचा स्वतंत्र आणि वेगळा विचार करण्याची तशी गरज नसते. गझलेची विवक्षित अशी रचनातंत्रे असतात आणि ती गझलकारांना पाळावीच लागतात. त्याशिवाय कुठलाही गेय रचनाप्रकार गझल ठरू शकत नाही. आकृतिबंध ही गझलेची अवश्योपाधीच असते असे गृहीत धरूनच वामनदादांच्या गझलेच्या आशयसौंदर्याचा उलगडा करावा लागतो. वामनदादांच्या गझलेचा युगीन, क्रांतिकारी आणि मानवतावादी जीवनाशय मध्यवर्ती ठेऊन आणि तंत्रशुद्धतेची संदर्भचौकट मान्य करूनच वामनदादांच्या गझलेचा विचक्षकपणे सौंदर्यशोध घ्यावा लागतो. त्याशिवाय वामनदादांची गझल आस्वादकांना सौंदर्याची शाश्वत अनुभूती देऊ शकत नाही. वामनदादांची गझल ही क्रांतिगझलच आहे. त्यांची ही गझलक्रांती माणूस वंदनीयच मानला जावा. त्याच्या माणूसपणाचा अवमान होऊ नये या उदात्ततेसाठी आहे. “माणसा इथे मी तुझे गीत गावे, असे गीत गावे तुझे हित व्हावे” किंवा “मी म्हणालो माणसाला मान दे रे माणसा, तो म्हणाला माणसाचा वाण दे रे माणसा”. माणसाप्रतीची ही पराकोटीची तळमळच त्यांना प्रखर क्रांतिकारी आशयाची, प्रखर विद्रोही बाण्याची आणि प्रखर ध्येयवादी जीवनदृष्टीची युद्धस्विनी गझल लिहिण्यास प्रेरित करते. वामनदादांची गझल युगांतराच्या ध्येयाची युद्धगझलच आहे. समाजांतर, मूल्यांतर आणि युगांतर ही या गझलेची जन्मध्येयेच आहेत. निकोप मानवत्वाच्या सुप्रतिष्ठेसाठी आणि व्यापक भगिनीभाव आणि बंधुभाव ही मूल्ये इथे रुजावी ही उदात्तता प्रत्यक्षात साकार व्हावी यासाठी वामनदादांची गझल इथल्या सांस्कृतिक संघर्षाची सेनानी झाली आहे.

वामनदादांची गझल ही खरी चळवळीची गझल आहे. नवा माणूस घडविणारी गझल आहे. “तो भीम जसा लढला तो लोक लढा लढवा, जा ठायी ठायी जा माणूस नवा घडवा”. हा या गझलेचा अंतःस्वर आहे. युगनायक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या ज्वलज्जहाल क्रांतिप्रेरणेने उदयास आलेल्या

परिवर्तनवादी सामाजिक आणि सांस्कृतिक चळवळींना लागणारे बौद्धिक आणि वैचारिक बळ या गझलेने पुरविले. या चळवळींमध्ये एक नवी वीरवृत्ती जागविण्याचे आणि परिवर्तनाचा अंगार सतत चेतवत ठेवण्याचे महत्कार्य या ध्येयवादी गझलेने केले आहे. भारतीय समाजात सर्वहितकारी आणि सर्वन्यायी जीवनाशयाची बौद्धिक आणि वैचारिक संस्कृती निर्माण करणे ही वामनदादांच्या गझलेची ध्येये आहेत. ही सर्वांगपरिपूर्ण आणि सर्वांगसुंदर ध्येये मनाच्या अस्वस्थतेतून प्रस्फुटित होत असतात. वंचित—उपेक्षितांविषयीच्या आणि एकूणच सर्व अभावग्रस्तांविषयीच्या असीम कळवळ्यातून या ध्येयांचा सुंदर आविष्कार सतत होत असतो. माणूस या महान मूल्याविषयीच्या अपार कणवेच्या गर्भतळातून ही सौंदर्यस्वभावी जीवनध्येये प्रसृत होत असतात. त्यामुळे वामनदादांच्या गझलेची सौंदर्यशास्त्रीय मांडणी करताना मानवी जीवनाला अत्तदीप वा स्वयंदीप करणारी आणि सौंदर्यसंपन्न समाजाच्या प्रस्थापनेसाठी जीव पाखडणारी ही उजेडजन्मा क्रांतिध्येये प्राधान्याने विचारात घ्यावी लागतात. वामनदादांची गझल ही प्रखर क्रांतिकारी आशयाची मातृस्वभावी गझल आहे. “काय सांगू तुला आता भीम माझा कसा होता, लेकराला जशी माता भीम माझा तसा होता. झुंज देऊन काळाशी सात कोटी गुलामांचा, उंचविला इथे माथा भीम माझा असा होता”. या गझलेची ही मातृमनस्कतेची पहाट आंबेडकरवाद नावाच्या महाकारुणी क्षितिजातून उगवलेली आहे. या गझलेच्या क्रांतिकारक आशयाची आणि मातृमनस्क स्वभावाची प्रेरणामुळे आंबेडकरवादात आहेत. आंबेडकरवाद हा जीवनाला सुंदर, समतल आणि गतिमान करणारा विचार आहे. या विचारामध्ये मानवी जीवनाची सौंदर्यमर्मे अंतर्भूत झालेली आहेत. त्यामुळे आंबेडकरवाद नावाचा मूलभूत समाजक्रांतीचा आणि सर्वकष शोषणमुक्तीचा विचार भारतीय आणि वैश्विक परिप्रेक्ष्यात समतायुक्त जीवनाचे महान क्रांतिकारी तत्त्वज्ञान म्हणून परमवंदनीय ठरला आहे.

सौंदर्याचे काही विवक्षित असे निकष असतात आणि व्यक्तीपरत्वे, व्यक्तीच्या उपयोगितेपरत्वे ते बदलत असतात. सौंदर्य हा वस्तूचा गुण नसतो. वस्तूची निर्मिती ही नैसर्गिक असते. वस्तूची रूपे निसर्गदत्तच असतात. त्यामुळे वस्तूंना स्वतःची रूपांतरे वा अवस्थांतरे करता येत नाही. फुले सुंदर दिसतात. फुलांना सुगंध असतो. परंतु फुलांचे सुवासिक असणे आणि त्यांचे मोहक दिसणे हे नैसर्गिकच असते. फुलांच्या परिश्रमांचे ते आविष्कार नसतात. आपण सुंदर आहोत, सुगंधी आहोत हे फुलांना माहित नसते. याचा अर्थ सौंदर्य वस्तूत नसते तर त्या वस्तूकडे पाहणार्याचा दृष्टिकोनात असते. हा दृष्टिकोन ऐंद्रिय संवेदना, उपयोगिता आणि भयशून्यता यांच्या एकसंध अनुभूतीशी संलग्न असतो. साप हा तसा सुंदरच प्राणी आहे. नागमोडी सरपटणारे चमकदार लवचिक नळकांडे हे लक्षवेधीच असते. परंतु साप विषारी प्राणी असतो आणि त्याचा दंश जीवघेणा असतो. त्यामुळे साप दिसताच माणूस भयभीत होतो. जीविताच्या भयामुळे तो सापाच्या सौंदर्याकडे आकर्षित होऊ शकत नाही. या भयग्रस्ततेमुळे वा सापाच्या अंगी असलेल्या विषारीपणामुळे तो या सौंदर्याची अनुभूती प्राप्त करून घेऊ शकत नाही.

वाघासिंहाचेही अगदी तसेच आहे. या प्राण्यांचेही बाह्यांग सुंदरच असते. परंतु हे प्राणी नरभक्षक असतात. या प्राण्यांपासून जीविताला धोका असतो. त्यामुळे हे हिंस्र पशू दिसताच माणूस घाबरून जातो. या प्राण्यांपासून जीविताला धोका नसता तर हे प्राणी मनोवेधक आणि सुंदरच दिसले

असते. ते हिंस्र, आक्रमक किंवा धोकादायक वगैरे वाटले नसते. सोनेरी आयाळ, सर्वांगावर असलेले तुकतुकीत पिवळे – काळे पट्टे, बारीक चमकदार डोळे, तीक्ष्ण धारदार मिशा, चकचकीत सुळेदात हे बाह्यसौंदर्य ऐंद्रिय संवेदनांना आकर्षित करणारेच आहे. परंतु माणसाच्या मनातील असुरक्षिततेच्या भावनेमुळे माणूस या प्राण्यांच्या बाह्यसौंदर्याचा आस्वाद घेऊ शकत नाही. मोर विषारी असता तर त्याचा फुलता पिसारा पाहून माणूस हरखून गेला नसता. तसेच हिरवळ विषारी असती तर कुठलीही हिरवळ त्याला सुंदर दिसली नसती. याचा अर्थ सौंदर्यानुभूती वा सौंदर्यास्वाद ही मानसिक स्तरावरील अनुभूती होय. या अनुभूतीचे अत्यंत उत्कट दर्शन वामनदादांच्या गझलेत घडते. वामनदादांची गझल वाचत असताना एक जात्यतीत असे सुंदर, सौहार्दपूर्ण, निर्भय आणि एकसंध भारत वाचकांच्या मनात साकार होतो. “भीमा तुझ्या भारतात जात आहे, तीच तुझ्या चळवळीचा घात आहे, जात जाळणारा तुझा हात आहे, तरी जात पात भारतात आहे”. जात, पात, धर्म, प्रांत, पंथ या गोष्टींनी भारताचे भारतपणच आज संपुष्टात आणले आहे. म्हणून वामनदादांची गझल जात्यतीत आणि धर्मातीत अशा एकसंध भारताची कास धरते. वामनदादांच्या गझलेतील अशा सुंदर जीवनाशयाचा शोध घेणे हा त्यांच्या गझलेतील आशयाचा सौंदर्यशोधच आहे.

अंधारी बहुउद्देशिय संस्था, चिमूर, चंद्रपूर

कडून धम्मचक्र प्रवर्तन दिनाच्या मंगल कामना

अध्यक्ष
डॉ. अमोल शेंडे

-सदेच्छुक-

सचिव
डॉ. राखी शंभरकर

उपाअध्यक्ष
डॉ. किशोर शेंडे

सहसचिव
स्मिता पाटिल

कोषाध्यक्ष
अविनाश शंभरकर

सदस्य
प्रमोद शेंडे

सदस्य
प्रिती शंभरकर

अंधारी बहुउद्देशिय संस्था दीक्षाभूमीवर आपले स्वागत करीत आहे.

“The approach of Sustainable Development Goals (SDG) and problems in upliftment of Marginal society in India”

Balu Surekhabai Domaji Wankar
Research Scholar (Economics)
baluwankar.01@gmail.com

‘United Nations’ agency United Nations Development Programme (UNDP) has adopted Sustainable Development Goals (SDGs) with five pillars (i.e. People, Planet, Prosperity, Peace, and Partnership) to upliftment of all individuals. The SDGs report 2022 provides a global overview of progress on the implementation of the 2030 agenda for sustainable development with the latest available data and estimation. It is track the global and regional progress toward the 17 goals with in depth analysis of selected indicators for each goal. SDG goals have been started from 2015 and achieve up to 2030. As per the all this goals, first pillar ‘**People**’ and our constitution recognize the word ‘**We the people of India**’ in 1950, it means our constitution inshore upliftment of every individual before starting of this goals.

No poverty, this is a first goal of SDG, but in India poverty is a serious concern 21.9% and 29% population has been poor as per Dr. Suresh Tendulkar committee and Dr. Rangharajan committee, and as per 2011 census scheduled caste 10.46%(15.88 crore) scheduled tribe 10.97% (9.27 crore) are poor. Our Constitution of India identify and give the guidelines to state how can uplift and maintain maximum social welfare of state in directive principle of state policies (DPSP) part forth of the constitution, but yet not any concrete solution prepare by state for upliftment of marginal society up to 75 year of independence (Azadi ka Amrut Mohatsav). Zero hunger is a second goal of SDGs, as per these goals no one will hunger in any of the country, but as per 2022 hunger report 828 million population has been going to bed hungry every night. Hungers has been phasing acute food insecurity and this are soared from 135 million to 345 million and India is 101 out of 116 counties, if higher the rank it means very poor condition of this particular country. So, as per the rank we can understand the level of India’s development and their marginal society. Good Health and well being, this is a third goal of SDG and India’s rank in ‘Health and survival sub index’ is 146 behind Bangladesh, Afghanistan and Pakistan. As per 2011 census total fertility rate of India 2.3 %, Maternal mortality rate 167, Child mortality rate 0-5 years 2016 per thousand children 39, Infant mortality rate 34%, in rural 38 and urban 23. Life expectancy rate in India 68.3 year, male 68.9 and female are 70.0 year.

As per this discussion we can understand and interpret what is position of India? If India position is not good then we can understand what is a condition of backward communities? (i.e. SC, ST, MINORITY & OBC). Quality Education is a fourth goal of SDGs; it is very important goal to improve in all goals and any of individual Men and Women. “Education is the milk of the tigress once you have drunk it, you can’t but roar” father of modern India Dr. B. R. Ambedkar said, the constitution of India article 21A provide quality Education, but yet not any national Educational institute under 100 in world ranking, this is socking to the country. The total literacy rate of our country 73 % and male and female was 80.09 % and 64.6 % respectively as per 2011 census. Religion wise literacy rate is Hindu 73 %, Muslim 69 %, christen 85 %, shikh 75 %, Buddhist 81 %, Jain 95 % and other 60 %, yet after 75 year (Azadika Amrut Maohatsav) not achieved 100 % literacy rate of country, at that time we can say quality education is farther away to poor and marginal society.

Gender equality is a fifth goal of SDG, the world Economic Forum ranked India at 135 out of 146 countries in the global gender gap report 2022, and this rank show status of India in world scenario. As per the total participation of women in decision-making in national level its negligible just 78 women are in Loksabha out of 542. Child sex ratio 0 – 6 year 919 and total workers in India 48.17 crore here male are 33.18 crore and female 14.98 crore and their differences is 18.2 crore. After all discursion we can say here achievements of goals very difficult but it’s possible with proper execution of all schemes and constitutional provision.

लोकशाहीला व्यक्तीपुजेचा धोका!

प्रा. प्रदिप लोहकरे

हिंगणघाट

मो. ७५८८७८६६७६

आपण सर्व भारतीय स्वातंत्र्याचे अमृत महोत्सवी वर्ष जल्लोषात साजरे करत आहोत. आपल्याला स्वातंत्र्य मिळून पंच्याहत्तर वर्ष पूर्ण झाले म्हणून हे वर्ष तथा स्वातंत्र्यदिनाच्या दिवशी स्वातंत्र्य चळवळीतील विरांच्या त्याग व बलिदानाचे स्मरण केले गेले. आपल्या राष्ट्रप्रेमाचे प्रतिक तिरंगा हे आपले राष्ट्रध्वज घोषरी लावले गेले. शाळा, महाविद्यालयातील विद्यार्थी व सर्व नागरीकांनीच स्वातंत्र्य दिन चिरायू होवो अशा गगनभेदी घोषणा दिल्या. अर्थातच, तो दिवस म्हणजे आम्ही भारतीय म्हणून उत्सव साजरा करण्याचा दिवस. परकीयांच्या गुलामगिरीतून मुक्त होण्याचा दिवस. म्हणून सर्वांचा उर अभिमानाने भरून येणे स्वाभाविक, अपरीहार्य आहे. आमचे स्वातंत्र्य चिरंजीवी झालेच पाहिजे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर आम्ही भारतीयांनी सांसदिय लोकशाहीचा स्वीकार केला. जगातील सर्वोत्तम पध्दती म्हणून सांसदिय लोकशाहीकडे पाहिले जाते. लोकशाहीत जनता सार्वभौम असते. जनता आपला देश चालविण्यासाठी आपल्यातूनच आपले प्रतिनिधी निवडत असते. परंतु लोकशाही व्यवस्थेत जी जनता सार्वभौम असते ती परीपक्व, प्रगल्भ लोकशाही, संविधानिक मूल्य मानणारी आहे का. हा प्रश्न उरतोच. देशात जीथे प्रचंड विविधता आहे. विविध धर्म, शेकडो जातींमध्ये विभागलेला समाज, अनेक भाषा व रुढीपरंपरा ही लोकशाहीपुढील आव्हाने आहेत या आव्हानांवर मात करण्याचं स्वप्न आधुनिक भारताचे शिल्पकारांनी, घटनाकारांनी पाहिले होते. जेव्हा आपण आपल्या या संकूचित निष्ठांच्या कूपनातून बाहेर पडू तेव्हाच खऱ्या अर्थाने आम्ही भारतीय होऊ व तो दिवस आमच्या संविधानिक व लोकशाही व्यवस्था चिरंजीवी होण्याच्या दृष्टिने महत्वाचा असेल.

सध्याच्या काही दुर्भाग्यपूर्ण घटनांवरून तर आमचा भारतीय समाज ज्या स्थितीतून प्रवास करतो आहे ते पाहता स्वातंत्र्याच्या पंच्याहत्तर वर्षांनंतर सुध्दा लोकशाही इथं लोकांच्या हाडीमासी रुजली नाही, असे चित्र दिसते. एखाद्या व्यक्तीच्या आयुष्यात पंच्याहत्तर वर्षे म्हणजे त्याचा उत्तरार्ध. परीपक्वतेचा, प्रगल्भतेचा काळ. विचारांनी समृद्ध होण्याचा काळ. येवढ्या वर्षात लोकशाही आमची जीवनपध्दती बनावयास पाहिजे होती. परंतु दुर्दैवाने सध्या तरी तसे चित्र दिसत नाही. विद्यमान व्यवस्थेत याचे स्मरण होण्याचे कारण असे की, सद्या अलोकतांत्रिक गोष्टींना प्रचंड प्रसिध्दी मिळत आहे. लोकशाहीच्या विसंगत अनेक गोष्टी घडत आहेत. लोकांमध्ये व्यक्तीपूजा वाढली आहे. व्यक्तीपूजा म्हणजे एखाद्या व्यक्तीवर आंधळेपणाने श्रद्धा ठेवणे, त्या व्यक्तीचा, नेत्याचा शब्द प्रमाण मानणे त्याची वस्तुनिष्ठ चिकित्सा न करता एखाद्या व्यक्तीने सांगितलेल्या गोष्टीवर प्रचंड विश्वास दर्शवणे. कधी

श्रद्धेच्या, कधी भक्तीच्या नावाने व्यक्तीपूजा व विभूतीपूजेचे अवडंबर माजते. श्रद्धेचा अतिरेक निर्माण झाला की, अंधश्रद्धा निर्माण होते. एखाद्या व्यक्तीची, विचारधारेची, पक्षाची भक्ती स्विकारली की व्यक्ती अविवेकी वागतांना दिसतात. ही विवेकशून्यता लोकशाही व संविधानीक मूल्यांशी विसंगत असते. कोणत्याही क्षेत्रामध्ये श्रद्धेचा अतिरेक हा अंधभक्तीला बळकटी देणारा असतो. धार्मिक आध्यात्मिक श्रेत्रात अनेकदा याचा प्रत्यय आला आहे. कित्येक बाबा, बुवा, बापु यांच्यावर गैरकृत्ये केल्याने गुन्हे दाखल झालेत तेव्हा पोलीस यंत्रणा यांना तुरुगात टाकण्यासाठी प्रयत्न करते तेव्हा सामान्य माणसे, भक्तगण व्यक्तीपूजेने अंध झालेले लोक त्यांच्या गैरकृत्याचे एकप्रकारे समर्थन करून हातात कायदा घेतांना व हिंसाचार करून देशाचे नुकसान करतांना जगाने पाहिले आहे. आपल्या भक्तीमुळे आपणच आपल्या देशाचे कायदा व सुव्यवस्थेचे धिंडवडे काढतो आहोत याचेही भान या अविवेकी भक्तांना नसते व्यक्तीपूजेचे स्तोम सर्वच क्षेत्रामध्ये प्रकर्षाने दिसून येत आहे. अनेक क्षेत्रात व्यक्तीपूजेने परीसिमाच गाठली आहे. धार्मिक क्षेत्रातील व्यक्तीपूजा एका विशिष्ट वर्गातील लोकांना बाधित करते परंतु राजकीय क्षेत्राचा विचार करता जेव्हा राज्यकर्त्याची व्यक्तीपूजा केली जाते तेव्हा संपूर्ण देशाला, अथवा लोकशाही, संविधानीक व्यवस्थेलाच एकप्रकारचा धोका निर्माण होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. राजकीय बाबतीत सुद्धा अनेक नेत्यांवर जेव्हा भ्रष्टाचाराचे आरोप होतात तेव्हा त्यांचेही भक्तगण रस्त्यावर येवून आंदोलने करतात. राजकीय पक्षाच्या नेत्यांनी अनेकदा खोटे, फसवे, व अतिरंजीत वक्तव्ये करून लोकांची दिशाभूल केली आहे. तरी व्यक्तीपूजेचे स्तोम माजल्याने आपण नेत्यांच्या चुकीच्या, अलोकतांत्रिक, गैरसंविधानीक गोष्टीचे समर्थन करतो याचेही भान कार्यकर्त्यांना राहत नाही. अनेकदा राजकीय अंधश्रद्धेमुळे, अंधभक्तीमुळे, व्यक्तीपूजा किंवा विभूतीपूजेमुळे सारासार विचार न करता अशा घटनांचे समर्थन केले जाते.

एखाद्या व्यक्तीचा, सरकारचा एखादा निर्णय लोकशाही व्यवस्थेला सुरंग लावणारा, मानवी हक्कांची पायमल्ली करणारा तर नाही याचाही साळसूद विचार केला जात नाही जेव्हा नेत्यांचे शब्दप्रामाण्य स्वीकारले जाते तेव्हा हा अविवेकीपणा स्वाभाविक असतो. व्यक्तीपूजा ही व्यक्तीच्या विवेकावरच मारा करते. लोकशाही व्यवस्थेत प्रत्येक व्यक्तीला विचारस्वातंत्र्य असते. मत मांडण्याचे स्वातंत्र्य असते. भारतीय राज्यघटना इतर अधिकारांसमवेत धार्मिक, सांस्कृतिक अधिकार व स्वातंत्र्यसुद्धा बहाल करते. परंतु आपण आपले धार्मिक सांस्कृतिक अधिकाराचा वापर करतांना इतरांच्याही अधिकाराची गळचेपी होणार नाही याची दक्षता घेतली गेली पाहिजे. धार्मिक क्षेत्रातील व्यक्तीपूजा ही केवळ त्या वर्गालाच बाधा निर्माण करणारी असली तरी त्याचेही प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष परीणाम आपल्या समाजव्यवस्थेवर होत असतात. परंतु, राजकीय क्षेत्रातील व्यक्तीपूजा मात्र आपल्या लोकशाही व्यवस्थेवरच प्रभाव पाडू शकते. राजकीय व्यक्तीपूजा अंतिमता हुकूमशाहीचा प्रारंभ असू शकते. इतिहास याला साक्षी आहे. लोकशाही व्यवस्थेत जनतेच्या अज्ञानाचा फायदा उचलण्यासाठी राज्यकर्त्यांच्या प्रवृत्तीने अराजक व हुकूमशाहीला जन्म दिला आहे. हुकूमशाहीनी लोकशाहीच्या कमतरतेचा व व्यक्तीपूजेचा फायदा घेउन आपल्या महत्वाकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी लोकशाहीला

हुकूमशाहीत परीवर्तीत केले आहे. हुकूमशाहा लोकशाहीत अशी व्यवस्था निर्माण करतात की तेथे अराजकता व झुंडशाही येते. व्यक्तींना हक्क, अधिकारापासून वंचित ठेवून कर्तव्यावर जास्त भर दिला जातो. वंचित व दुर्बल लोक मग सत्ताधारी हुकूमशाहाची पूजा करतात. तो त्यांचे दुख निवारण करण्याचे आश्वासन देतो. अशावेळेस हुकूमशाही प्रवृत्ती देशभक्ती व राष्ट्रवाद जनतेत प्रसारित करतात व अशा तऱ्हेने ते स्वताला राष्ट्रवादी बनवितात. अगदी हीच क्रिया जर्मनीमध्ये हिटलरने व इटलीमध्ये मुसोलीनीने केली. तेव्हा राजकीय व्यक्तीत्वाची व्यक्तीपूजा किंवा त्यांची भक्ती स्वीकारणे हे लोकशाही व्यवस्थेला अनुकूल नसते. ती मानवी अधिकाराची गहचेपी करणारे असू शकते.

अमेरीकेतील एक घटना लोकशाहीवादी देशांना अंतर्मुख करणारी आहे. जगातील सर्व लोकशाहीवादी देशातील नागरीकांना संदेश देणारी आहे. माजी राष्ट्राध्यक्ष डोनाल्ड ट्रम्प यांनी निवडणूकीच्या काळात मतमोजणीदरम्यान गोंधळ झाल्याचे भडकाउ वक्तव्य केले. या वक्तव्याने त्यांचे समर्थकांनी (भक्तांनी) सेंट्रल कॅपिटल या अमेरीकेच्या संसदेवर सशस्त्र हल्ला केला. ही घटना अमेरीकेसारख्या लोकशाही देशाच्या इतिहासाला नख लावणारी ठरली. आपण आपल्याच देशाच्या संसदेवर हल्ला करतो आहोत हेही समर्थक, भक्तांच्या लक्षात आले नाही. व त्यांनी जगापुढे आपल्याच देशाची प्रतिमा मलीन होत आहे याची यत्कींचीतही कल्पना नव्हती. आपल्या कृतीमुळे आपल्या देशाची प्रतिमा डागाळली जाते. याचे भान या बेभान भक्तांना नसते. म्हणून एखादया धर्मसंसदेमधून एखादया समूहाविरुद्ध हिंसेची भाषा वापरली जाते. तरी त्यात अभिमान मानला जातो. एकदा एखादया व्यक्तीची, एखादया विचारधारेची भक्ती स्विकारली की, विवके काम करत नाही. आपण एखाद्या व्यक्तीसाठी, एखाद्या पक्षासाठी की देशासाठी, देशाच्या लोकतांत्रिक, संविधानिक व्यवस्थेसाठी काम करत आहोत याचा सारासार विवके केला जात नाही.

लोकशाही व्यवस्थेला जबाबादारीची शासन पध्दती असे सुध्दा म्हणतात. तेव्हा अब्राहम लिंकन म्हणतात, की मी एका व्यक्तीच्या रुपात जेव्हा राष्ट्रपती पदाचा पदभार स्वीकारतो तेव्हा माझ्याहातून आपले अहित होउ शकते, याची अधिक संभावना आहे. जर तुम्ही जास्त जागरूक राहिलात तर मी तुमचे कमीत कमी नुकसान करील हे लक्षात घ्यावे. तेव्हा लोकशाही व्यवस्थेत जनता जी सार्वभौम असते. ती अधिक जागरूक असणे किती महत्वाचे आहे हे लक्षात येते. तेव्हा लोकशाहीचे अस्तित्व टिकविण्यासाठी व लोकशाहीचा झेंडा सतत उचं ठेवण्यासाठी जे उत्सूक आहेत त्यांच्यासाठी जॉन स्टूअर्ट मिल यांनी जो भयसूचक संदेश दिला आहे तो पाळणे आवश्यक आहे. आपल्या एखादा माणूस कितीही मोठा असला तरी त्याच्या चरणी आपल्या सर्व स्वातंत्र्याची सूमने वाहू नयेत किंवा आपल्यातील संस्थाची उलथापालथ करण्यास त्याला सत्ता देणारे अधिकार देउ नये. जनतेचे भावडेपणदेखील राजकीय फायदयासाठी वापरण्याची संधी राजकारणी सोडत नाही. राजकीय अमर्याद सत्ता दिली तर ते लोकशाहीचा गहा घोटायलाही ते मागेपुढे पाहणार नाहीत.

भारतीय संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लोकशाहीसाठी व्यक्तीपूजा आणि विभूतीपूजा ही एकूणच हुकूमशाहीकडे जाणारा प्रवास असल्याचे म्हटले आहे. धार्मिक, सांस्कृतिक बाबतित व्यक्तीपूजा, विभूतीपुज म्हणजेच भक्ती ही काहीतरी मिळवून देण्याचा मार्ग असू शकतो परंतु राजकीय बाबतीत ती व्यक्तीपूजा म्हणजेच लोकशाही व्यवस्थेला अधोगतिकडे नेणारा मार्ग आहे अस म्हणतात व सोबत आर्यलंडचे देशभक्त डॉनिअल ओ कोनेल यांचे एक कोटेशन उद्धृत करतात. एखादया व्यक्तीने देशाची सेवा केली असेल तर त्या व्यक्तीबाबत आपण कृतज्ञता व्यक्त केली पाहिजे परंतु कृतज्ञता व्यक्त करण्याला सुध्दा मर्यादा आहे. कोणताही व्यक्ती आपल्या स्वाभिमानाचा बळी देवून कृतज्ञता व्यक्त करू शकत नाही, कोणतही स्त्री आपल्या चारीत्र्याच बळी देवून कृतज्ञता व्यक्त करू शकत नाही तर कोणतेही राष्ट्र आपल्या स्वातंत्र्याचा बळी देवून कृतज्ञता व्यक्त करू शकत नाही. याची जाणीव प्रत्येक लोकशाही, संविधान व व्यक्तीस्वातंत्र्यावर प्रेम करणाऱ्या व्यक्तीने ठेवणे गरजेचे आहे. आपण लोकशाही व स्वातंत्र्य चिरंजीवी करू इच्छितो तेव्हा या अमृतमहोत्सवी वर्षाच्या निमित्ताने अंतर्मुख होउन आत्मचिंतन करूया. महात्मा फुले म्हणतात की,

“खरे हेच ज्ञान आत्मचिंतन बुद्धीचे लक्षण ज्योती म्हणे,
अशा वर्तमाने सर्वा सुख द्याल स्वता सुखी व्हाल ज्योती म्हणे”.

प्रा. प्रदिप लोहकरे व परिवार कडून धम्मचक्र प्रवर्तन दिनाच्या मंगल कामना -सदेच्छुक-

लोहकरे परिवार दीक्षाभुमीवर आपले स्वागत करीत
आहे.

जय भीम चे जनक—बाबू एल एन हरदास

डॉ. आशिष शूल

मो. क्र. ७९७२९५१३१८

जगाच्या पाठीवर विविध क्रांत्या झाल्या त्यामध्ये अमेरिकन राज्यक्रांती, रशियन राज्यक्रांती व फ्रेंच राज्यक्रांती परंतु भारतात झालेली सामाजिक क्रांती जगाच्या पाठीवरील सर्वोच्च क्रांती आहे कारागृहात राहिलेल्या व्यक्तीला कितीही पैसे दिले तरी ते त्याच्या कामाचे राहणार नाही त्या अगोदर त्याला वैयक्तिक स्वातंत्र्य द्यावे लागेल. भारतात प्राचीन काळात तथागत बुद्धाच्या काळापासून सामाजिक क्रांतीची सुरुवात झाली त्यानंतर संत कबीर, महात्मा ज्योतिबा फुले, राजश्री शाहू महाराज व त्यांची प्रेरणा घेऊन तो रथ पुढे नेण्याचे कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केले यामध्ये संतांची भूमिका देखील महत्त्वपूर्ण होती संपूर्ण भारतात सामाजिक उत्थानाचे कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर करत असताना नागपूर कामठी बाबू हरदास यांनी बाबासाहेबाचे अतिशय विश्वासू सहकारी म्हणून महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडली व विदर्भाचे सेनानी म्हणून कार्य केले बाबू हरदास यांचा जन्म १२ जानेवारी १९०४ व मृत्यु १२ जानेवारी १९३९ म्हणजे अवघे ३५ वर्षांचे आयुष्य त्यांच्या वाट्याला आले, त्यांचा जन्म लक्ष्मण उरकुडा जी. नगरारे आणि आई द्वारकाबाई यांच्या पोटी झाला. शिक्षण घेत असतानाच वयाच्या अवघ्या सोळाव्या वर्षी ते समाजकार्याकडे वळले त्यांचे समाजकार्याकडे अधिक लक्ष असल्यामुळे वयाच्या सोळाव्या वर्षी त्यांचे लग्न जमविण्यात आले परंतु त्यांच्या लग्नकार्यासाठी लागणारे गृह, अस्पृश्य असल्यामुळे दळून देण्यात आले नाही. त्याचा त्यांच्या मनावर खोलवर परिणाम झाला व म्हणून “अस्पृश्यांची उन्नती हेच जीवन” ठरवून अस्पृश्यांच्या उन्नतीसाठी आपले संपूर्ण जीवन समर्पित करून निस्वार्थ भावनेने समाज सेवा केली यादृष्टीने सर्वप्रथम १९२२ मध्ये संघटनेच्या दृष्टीने पाऊल उचलून ‘महार समाज’ व ‘महार समाज सेवक पथक’ या संघटनेची स्थापना केली. यामध्ये नागपूरचे प्रसिद्ध डी. लक्ष्मीनारायण सुद्धा सहभागी होते. या संघटनेच्या माध्यमातून समाजातील समस्यांचे निराकरण करणे हा त्यांचा प्रमुख हेतू होता त्या काळात महार समाज अनेक फूट जातीमध्ये विखुरलेला होता हे दूर करण्यासाठी चोखामेळा पुण्यतिथी चे आयोजन करून दहीकाल्याच्या माध्यमातून ते दूर करण्याचा प्रयत्न केला.

छत्रपती शाहू महाराज नागपूरला आले असताना १९२३ मध्ये अस्पृश्यांच्या हिताचे निवेदन बाबूंनी त्यांना दिले. अस्पृश्यांना त्यावेळेस मंदिरात प्रवेश बंदी असल्यामुळे कामठी व रामटेक येथे अस्पृश्यांसाठी स्वतंत्र मंदिराची निर्मिती त्यांनी केली. महिला उद्धारसाठी कामठी येथे महिला आश्रम ची स्थापना करून स्त्रियांना गृह जीवनातील वस्तूंचे प्रशिक्षण देण्यासाठी एक महिला प्रशिक्षण केंद्र उघडले. समाजाच्या सुरक्षेसाठी व सामाजिक समतेसाठी समाजात होणाऱ्या अन्यायाच्या विरोधात लढण्यासाठी १९२५ मध्ये स्वयंसेवक पथकाची निर्मिती केली व यालाच पुढे समता सैनिक दलात रूपांतरित केले

१९३५ मध्ये त्यांनी समता सैनिक दलाची नियमावली बनवून दलात शिस्त निर्माण केली. १९२९, १९३० मध्ये नागपूर येथे झालेल्या अस्पृश्य परिषदांमध्ये त्यांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडली १९२७ मध्ये भारतात आलेल्या सायमन कमिशनचा संपूर्ण भारतात विरोध केला गेला त्याच वेळेस अस्पृश्यांच्या हिताचे निवेदन बाबूंनी सायमन कमिशनला दिले. कामठी येथे १९३२ मध्ये द्वितीय भारतीय दलित काँग्रेस परिषद भरून स्वतः या परिषदेचे स्वागताध्यक्ष झाले व डॉ. आंबेडकर यांना कामठी येथे आणण्याचा मान मिळविला.

भारताला सुधारणा देण्याच्या दृष्टिकोनातून भारताचे स्वातंत्र्य व भारताची राज्यघटना या विषयावर चर्चा करण्यासाठी लंडन येथे सप्टेंबर १९३० ते नोव्हेंबर १९३३ पर्यंत गोलमेज परिषदांचे आयोजन करण्यात आले, या परिषदांमध्ये अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी म्हणून जेव्हा प्रश्न निर्माण झाला तेव्हा कामठी येथून शंभरपेक्षा अधिक तारा लंडनच्या राणीला बाबू हरदास यांनी हजारो लोकांच्या सहा घेऊन पाठविल्या, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरच अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी आहे हे ठणकावून सांगितले. संपूर्ण विश्वात कुठल्याही धर्मात एकमेकांना अभिवादन करण्याची परंपरा फार दिवसापासून सुरू आहे, ज्यातून त्या समाजाबद्दल आदर व्यक्त केला जातो अनेकांच्या भेटी होत असताना आपापल्या पद्धतीने अभिवादन करण्याची पद्धत बाबू हरदास पाहत होते मात्र अस्पृश्य किंवा महार समाजात असा कुठलाच प्रघात नव्हता. जोहार घालण्याची पद्धत होती. अनेक दिवस विचार करून एका दलित बांधवांनी दुसऱ्या दलित बांधवास नमस्कार करावयाची असल्यास “जय भीम” नावे प्रत्युत्तर म्हणून दुसऱ्या व्यक्तीने पहिल्या व्यक्तीस “बलभीम” मनावे परंतु कालांतराने बल भीम ऐवजी जय भीम असाच प्रघात पडला. सर्वप्रथम दिनांक ६ जानेवारी (बाबूंच्या जन्मदिनी) १९३५ मध्ये समता सैनिक दलाच्या कार्यकऱ्यांना लिहिलेल्या पत्रात सर्वप्रथम ‘जय भीम’ हा शब्द त्यांनी वापरला व याचा प्रसार नंतरच्या काळात संपूर्ण भारतभर व्हावा म्हणून भिम विजय संघाची स्थापना केली व त्या माध्यमातून तो संपूर्ण भारतभर व आज संपूर्ण विश्वात प्रचलित झाला या घोषवाक्य मान बाबू हरदास यांना जातो, काही दिवसांपूर्वी बीबीसी ने सुद्धा याची नोंद घेऊन ते वृत्त प्रकाशित केले १९३५ मध्ये धर्मातराची घोषणा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केली त्यास पाठिंबा म्हणून ७ मार्च १९३६ रोजी कामठी येथील आंबेडकर मैदानात आपल्या भाषणात या धर्मातराला त्यांनी पाठिंबा दिला तर अखिल भारतीय दलित समाजाचे डॉ. आंबेडकर एकमेव पुढारी सांगून त्यांना समर्थन केले. महार तरुणांना नोकर भरतीत समाविष्ट करून घेण्यात यावे तर सरकारी शाळा कॉलेजमधून अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना अधिक संख्येने प्रवेश दिला जावा यासाठी ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचा सत्कार घेऊन व त्यांना निवेदने देऊन अस्पृश्यांचा नोकरीतील टक्का वाढविण्याचा प्रयत्न केला. गोलमेज परिषदेचा परिणाम म्हणून १७ ऑगस्ट १९३२ ला ब्रिटिश प्रधानमंत्री मॅकडोनाल्ड यांनी अल्पसंख्यांकाच्या हक्काबाबत चा जातीय निवाडा जाहीर केला. महात्मा गांधींनी अस्पृश्यांना देण्यात आलेल्या या राजकीय हक्क विरुद्ध येरवडा सेंट्रल जेल मध्ये आमरण उपोषण सुरू केले गांधीजींचे प्राण वाचविण्याकरिता काँग्रेस पुढाऱ्यांनी अनेक प्रयत्न केले शेवटी मानवतेच्या हाकेला साथ देत डॉ. आंबेडकर पुणे करारास तयार झाले या करारावर चर्चा करण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी

बाबू हरदास यांना नागपुर वरून बोलवून घेतले या करारावर पुणे येथे स्वाक्षच्या झाल्या त्यामध्ये डॉ. आंबेडकरा नंतर बाबू हरदास यांची स्वाक्षरी होती यावरून आंबेडकर व बाबू हरदास हे अतिशय जवळचे सहकारी म्हणून असलेले दिसून येते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १५ ऑगस्ट १९३६ रोजी स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना केली हा पक्ष सर्व जाती धर्मासाठी खुला ठेवण्यात आला होता याच धर्तीवर स्वतंत्र मजूर पक्षाचे मध्य प्रांताची शाखा सुरू करण्यात आले त्याचे अध्यक्ष म्हणून डॉ. पंजाबराव देशमुख तर मुख्य कार्यवाह म्हणून बाबू हरदास यांची नियुक्ती करण्यात आली या पक्षाच्या माध्यमातून अस्पृश्यांच्या व इतरही समाजाच्या हिताच्या मागण्या करण्यात आल्या. १९३७ मध्ये प्रांतिक निवडणुकांमध्ये नागपूर कामठी चे प्रथम आमदार म्हणून बाबू निवडून आले विधिमंडळात मजुरांचे प्रश्न नेटाने मांडून त्यांना न्याय मिळवून देण्याचे कार्य त्यांनी केले. त्यांनी पक्षातील इतर सहा उमेदवार मध्य प्रांतातून निवडून आणले त्यासाठी स्वतःचा प्रचार सोडून ते इतरांच्या प्रचारात तल्लीन होऊन जायचे बाबूंच्या विजयाचे श्रेय म्हणून त्यांचा विविध ठिकाणी सत्कार घेण्यात आला व त्यांना मान पत्रेही देण्यात आला. त्यामध्ये त्यांचे मित्र गौरीशंकर गजबे यांचे मानपत्र विशेष जे आजही उपलब्ध आहे. १९३३ मध्ये अकोला अस्पृश्य परिषदेला संबोधित करित असताना मुलगा मरण पावल्याची बातमी मंचावर असताना आली, तुम्हीच सर्व निपटून घ्या असे सांगून समाजासाठी पोटच्या मुलाच्या अंतिम संस्कारासाठी सुद्धा गेले नाही. किती मोठा त्याग. १९३७ मध्ये मध्यप्रांत वन्हाड चे मुख्यमंत्री डॉ. खरे असताना त्यांच्या मंत्रिमंडळात मंत्री म्हणून येण्याची विनंती खरे यांनी बाबूंना केली परंतु हंगामी मंत्रिमंडळात येण्यास बाबूंनी नकार दिला. सत्तेत सहभागी होण्यासाठी आज अनेक नेते कोणत्याही थराला जातात या पार्श्वभूमीवर बाबूंचा त्याग उठून दिसतो. अस्पृश्य समाज सकाळ ती संध्याकाळ ते सतत कामात व्यस्त असतात म्हणून रात्रीच्या शाळा काढून त्यांना शिक्षण देण्याचे कार्य सुरू केले तरी इंग्रजी शाळा काढून स्वतः बाबू तिथे शिकवायला जात होते. शिक्षणाशिवाय समाज सुधारू शकत नाही हे लक्षात घेऊन त्यांनी हा नित्य उपक्रम सुरू केला होता. वर्तमानपत्रातून सुद्धा ते शैक्षणिक जागृती करण्याचे कार्य करित होते तर महिला शिक्षणासाठी प्रोत्साहित करित होते. १९३५ मध्ये इतिहास संशोधन मंडळाची स्थापना त्यांनी केली व त्या माध्यमातून महार समाजाचा इतिहास समोर आणण्याचे कार्य केले.

मध्यप्रांत वन्हाडातील महारांचा समूह बिडी तयार करण्याच्या उद्योगात समाविष्ट होता. या उद्योगात त्यांच्यावर कधीकधी उपासमारीची वेळ सुद्धा येत होते त्यांच्या समस्या दिवसेंदिवस बिकट होत चालल्या होत्या. या समस्या दूर करण्यासाठी बाबूंनी १९२५ मध्ये मध्यप्रांत व वन्हाड बिडी मजूर संघाची स्थापना केली. या माध्यमातून मजुरांच्या समस्या वेशीवर टांगण्याचे कार्य केले. वरिष्ठांच्या दुकानात पैसे देऊनही अस्पृश्यांना वस्तू घेताना वाईट वागणूक सामोरे जावे लागत होते. त्याच पार्श्वभूमीवर सहकारी तत्त्वावर बिडी उद्योग सुरू करून मालकाकडून बिडी मजुरांच्या होणाऱ्या शोषणावर पायबंद घातला. तर सहकारी तत्त्वावर किराणा व धान्याची दुकाने उघडून गरीब व दीनदुबळ्या लोकांना स्वस्त किंमतीत जीवन उपयोगी वस्तूंचे वितरण करण्याची व्यवस्था केली. ई.स.

१९२१ ला बाबू हरदास यांनी महाराष्ट्र नावाचे स्वतःचे साप्ताहिक प्रकाशित केले. त्यावेळी बाबू अवघ्या १८ वर्षाचे होते. या वृत्तपत्राच्या माध्यमातून सामाजिक, राजकीय आणि शैक्षणिक जागृती अस्पृश्यांमध्ये करण्याचे कार्य बाबू हरदास यांनी केले. काव्यलेखन आरती प्रार्थना व नाटकांच्या माध्यमातून समाजजागृती केली. एवढ्या कमी वेळात जवळ जवळ सर्वच क्षेत्रात भरीव कामगिरी बाबू हरदास यांनी केलेली दिसते. परंतु हे सर्व करित असताना कामाचा वाढलेल्या ताणामुळे वयाच्या केवळ ३५ व्या वर्षी या महान व्यक्तिमत्त्वाचे निधन झाले. त्यांच्या निधनाने संपूर्ण अस्पृश्य समाज व कामगार वर्ग शोकाकुल झाला संपूर्ण नागपुरात जाहीर दुखवटा पाळण्यात आला. कामठीच्या जवळील कन्हान नदीच्या तीरावर त्यांचा देह पुरण्यात आला व तिथे त्यांची समाधी बांधण्यात आली. त्यांची स्मृती चिरकाल स्मरणात राहावी म्हणून १९४० पासून गौरीशंकर गजबे व त्यांची पत्नी यांच्या पुढाकाराने कन्हान घाटावर हरदास मेळावा सुरू झाला. जो आजही मोठ्य प्रमाणात सुरू आहे यामध्ये विविध कार्यक्रमांचे आयोजन करून त्यांना या मेळाव्याच्या माध्यमातून अभिवादन करण्यात येते.

धम्मचक्र प्रवर्तन दिनाच्या मंगल कामना

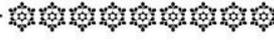
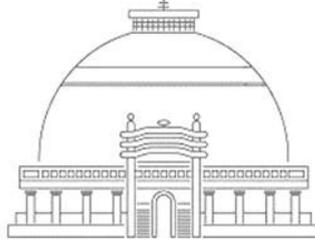

वनकर, दुर्योधन, तागडे, निरंजने आणि नारनवरे परिवार आपले स्वागत करित आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्यार्थी संघटना,

रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

अ.क्र.	संघटनेस लाभलेले अध्यक्ष	कार्यकाल	संपर्क क्र.
१	मा. विश्वनाथ मेंढे	१९८१-१९८२	-
२	मा. डॉ. प्रदिप आगलावे	१९८२-१९८६	९८८१२६२६०६
३	मा. मुन्नाभाऊ काटकर	१९८६-१९८७	-
४	मा. सिद्धार्थ तेलंग	१९८७-१९८८	-
५	मा. राजेश अलोने	१९८८-१९८९	-
६	मा. अशोक जांभूळकर	१९८९-१९९०	९८५०५१९७४८
७	मा. ज्योतिक ढाले	१९९०-१९९१	९४२३६१८५७४
८	मा. प्रकाश कातकर	१९९१-१९९२	-
९	मा. हरीश शामकुवर	१९९२-१९९३	९४२१८०३२२६
१०	मा. अॅड. कविता मोहारकर	१९९३-१९९४	९४२१७३०९६७
११	मा. कार्तिक पाटील	१९९४-१९९६	९०९६९०३५३४
१२	मा. अॅड. प्रदिप वाठोळे	१९९६-१९९७	९४२२१०४६५६
१३	मा. देवेन्द्र घरडे	१९९७-१९९८	९९८७५४०३५८
१४	मा. रमेश धाबर्डे	१९९८-१९९९	-
१५	मा. संजय पंडागळे	१९९९-२०००	-
१६	मा. प्रशांत भगत	२०००-२००१	-
१७	मा. भूषण लाजेवार	२००१-२००२	९३७०२५९३२२
१८	मा. विनय लाऊत्रे	२००२-२००३	९९२२४०९९२५
१९	मा. शिषीर भडके	२००३-२००४	९६३१०८१४५९
२०	मा. संजय तांबागडे	२००४-२००५	९७६३८०६९७०
२१	मा. अनमोल शेंडे	२००५-२००६	९४०४१२०४०९
२२	मा. सचिन घरडे	२००६-२००७	९९८७५४०३५८
२३	मा. प्रशांत गायकवाड	२००७-२००८	९४२३६०८१७२
२४	मा. नितेश मोटघरे	२००८-२००९	९०४९१३८६८५
२५	मा. प्रमोद चिमूरकर	२००९-२०१०	९०२३४०९२७६
२६	मा. अमोल शेंडे	२०१०-२०११	९००३१८७१४३
२७	मा. मंगेश जुनघरे	२०११-२०१३	९८६०८००४०३
२८	मा. प्रकाश तुरे	२०१३-२०१४	९७३०३९२३९७
२९	मा. प्रमोद कानेकर	२०१४-२०१६	-
३०	मा. स्नेहल वाघमारे	२०१६-२०१७	९८५०४५८२३९
३१	मा. डॉ. समिर महाजन	२०१७-२०१९	९४२२४२३८००
३२	मा. भूषण वाघमारे	२०१९-२०२१	९५४५३६८१०२
३३	मा. डॉ. प्रतिक बनकर	२०२१-२०२२	९६३७५६४४४३
३४	मा. डॉ. प्रविण अबगड	२०२२ ते	७३५०१८००५६

अबगड परिवाराकडुन धम्मचक्रप्रवर्तन दिनाच्या
मंगल कामना

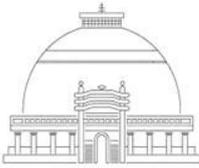

अबगड परिवार दीक्षाभूमीवर आपले स्वागत करित आहे.

गायकवाड परिवाराकडुन धम्मचक्रप्रवर्तन
दिनाच्या मंगल कामना

स्मृतीशैव
दादाराव गायकवाड

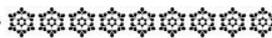
मंगरे व खोब्रागडे परिवाराकडुन धम्मचक्रप्रवर्तन दिनाच्या
मंगल कामना

येसनकर परिवाराकडून धम्मचक्र प्रवर्तन
दिनाच्या मंगल कामना

येसनकर परिवार दीक्षाभुमीवर आपले स्वागत करीत
आहे.

रहाटे परिवाराकडून धम्मचक्र प्रवर्तन
दिनाच्या मंगल कामना

रहाटे परिवार दीक्षाभुमीवर आपले स्वागत करीत
आहे.

नाईक परिवाराकडून धम्मचक्र प्रवर्तन
दिनाच्या मंगल कामना

-सदेच्छुक-

नाईक परिवार दीक्षाभुमीवर आपले स्वागत करीत
आहे.

कांबळे परिवाराकडून धम्मचक्र प्रवर्तन
दिनाच्या मंगल कामना

-सदेच्छुक-

डॉ. नितेश संभाजी कांबळे
यशवंत कला, वाणिज्य व
विज्ञान महाविद्यालय,
लाखांदूर

प्रा. सुरेखा नितेश कांबळे
हिस्लॉप ज्युनिअर कॉलेज,
चंद्रपूर

अध्ययन नितेश कांबळे

कांबळे परिवार दीक्षाभुमीवर आपले स्वागत करीत
आहे.

रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठाच्या २०२२
मध्ये हीणान्या सिनेट निवडणुकीमध्ये सिनेट
परिवर्तन पॅनलला प्रचंड बहुमताने विजयी करावे.

SENATE PARIVARTAN PANEL

A Student Forum For Protection of Student Rights In University And For Human Rights

“खुप लढलो बेकीने, आता लढूया एकीने!”

नागपूर विद्यापीठ सिनेट निवडणूक-2022

मतदार नोंदणी अभियान!

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्यार्थी संघटना
२. बहुजन रिपब्लिकन विद्यार्थी मोर्चा
३. सम्यक विद्यार्थी आंदोलन
४. राष्ट्रीय विद्यार्थी संघ
५. भारतीय विद्यार्थी मोर्चा
६. ह्युमन राईट्स प्रोटेक्शन फोरम
७. प्रहार जनशक्ती पक्ष
८. भीम आर्मी
९. मागासवर्गीय कर्मचारी संघटना
१०. युथ फॉर सोशल जस्टिस
११. सार्वभौम युवा मंच भंडारा
१२. राष्ट्रीय शैक्षणिक गुणवत्ता मंच
१३. ट्रायबल फ्रंट
१४. एकलव्य सेना महाराष्ट्र राज्य

नोंदणी करण्याकरिता आवश्यक असलेली कागदपत्रे फोटो काढून किंवा स्कॅन करून खाली दिलेल्या आमच्या प्रतिनिधींच्या नंबरवर पाठवावे.

१. नागपूर विद्यापीठाची डिग्री (UG/PG)
२. आधार कार्ड (दोन्ही बाजूने)
३. मोबाईल नंबर
४. ई-मेल

माझे मत सिनेट परिवर्तन पॅनललाच

अमोल थुल 9960436843, प्रशांत डेकटे 9823644788, शिलवंत मेश्राम 8928958158, मुकेश मेश्राम 9822715219, अंकित राजत 9370481103, शर्वाणाशेष 9665038133, रोहित भगत 9765374715, सुहास राजत 8830542093, अब्दुल पाशा 9270467101, योगेश शेंडे 8857833867

Facebook.com/spp.rtmnu | E-mail : spp.rtmnu@gmail.com | 9850458239

**सिनेट परिवर्तन पॅनलकडून धम्मचक्र
प्रवर्तन दिनाच्या मंगल कामना**

**वाघमारे आणि मीटघरे परिवाराकडून
धम्मचक्र प्रवर्तन दिनाच्या मंगल कामना**

-सदेच्छुक-

रुनेहल पद्माकर वाघमारे
माजी अध्यक्ष

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्यार्थी संघटना
रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

**मीटघरे परिवाराकडून
धम्मचक्र प्रवर्तन दिनाच्या मंगल कामना**

-सदेच्छुक-

राजेंद्र मीटघरे
सुजाता राजेंद्र मीटघरे,
अंकीता सुजाता राजेंद्र, हर्ष सुजाता राजेंद्र

मीटघरे परिवार दीक्षाभुमीवर आपले स्वागत
करीत आहे.

CHIPLINK COMPUTER
Laptop Motherboard Chip Level
Repairing Center
Sales & Services

Mr. AMOL RAIPURE
Mo. No. 7058059355/9730688101
Address:- 2nd floor, Khobragade Complex,
Near Jayant Talkies, Chandrapur -442401

**रायपुरे परिवार दीक्षाभुमीवर
आपले स्वागत करित आहे.**

**स्थुल परिवाराकडुन
धम्मचक्र प्रवर्तन दिनाच्या मंगल कामना**

मा. सुधाकर स्थुल, मा. सिंधु स्थुल, मा. विवेक
स्थुल, मा. दर्शना विवेक स्थुल,
मा. हर्षवर्धन स्थुल

**Rational Search for Psychological
Wellbeing**

RATIONAL SEARCH FOR
PSYCHOLOGICAL WELLBEING
ONLINE
PSYCHOTHERAPY
CENTER
**RECBT &
CBT**

Anxiety, Panic Disorder,
Sleep Problem, O.C.D.,
Depression, Students Problem,
Anger Management,
Distress Management &
Other Psychological Problems

DR. B. SHASHIKANT
P. G. in Clinical Psychology.,
Trained in REBT and CBT., DNYS.
Shivaji Nagar, Bramhapuri, Dist. Chandrapur, Maharashtra - 441206

9665238591
Contact for
Appointment

Dr. B. Shashikant
P.G. in Clinical Psychology,
Trained in REBT and CBT, DNYS
Shivaji Nagar, Bramhapuri, Dist. Chandrapur
441206

**शंभरकर परिवाराकडुन धम्मचक्र
प्रवर्तनदिनाच्या मंगल कामना**

ऑनलाईन सेवा केंद्र

आधार सुविधा केंद्र
आपले सरकार
आपले सरकार सेवा केंद्र

कास्ट सांदिफिकेट
डोमिसाईल सांदिफिकेट
नॉन क्रिमीलेयर सांदिफिकेट
उत्पन्नाचा दाखला
राफडेक्विट
EWS सांदिफिकेट
सेट्रल कास्ट सांदिफिकेट
कास्ट क्लोडिटी

सर्व प्रकारचे ऑनलाईन फार्म भरून मिळेल

पत्ता: P. स्वामन नगर, सर्वेन चौक, बुलेट जिप जवळ,
बीजे विल भण्णा केंद्र समोर, न्यू नरसाळा रोड, नागपूर

AMR 9766004262
PRINT OUT SCANNING
OUR ZEROX

मा. अमील पांडुरंग शंभरकर
आणि
मा. प्रमिला पांडुरंग शंभरकर
(आई)

**शंभरकर परिवार दीक्षाभुमीवर आपले
स्वागत करित आहे.**

मेश्राम आणि रंगारी परिवाराकडून धम्मचक्र प्रवर्तन

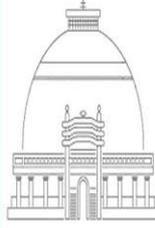
दिनाच्या मंगल कामना

मेश्राम परिवार दीक्षाभुमीवर आपले स्वागत करित आहे.

मेश्राम परिवाराकडून धम्मचक्र प्रवर्तन

दिनाच्या मंगल कामना

-सदेच्छुक-

निखील मेश्राम
उषा निखील मेश्राम
इथन निखील मेश्राम

मेश्राम परिवार दीक्षाभुमीवर आपले स्वागत करित आहे.

मेश्राम परिवाराकडून धम्मचक्र प्रवर्तनदिनाच्या

मंगल कामना

-सदेच्छुक-

मा. शिलवंत मेश्राम

माजी सिनेट सदस्य, रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठ,
नागपूर

रा.तु.म. वगण्ट विद्यार्थ्यांचे अधिकृत मिस्ट्र मस्य
शिलवंत मेश्राम

मेश्राम परिवार दीक्षाभुमीवर आपले स्वागत करित आहे.

मशाखेनी परिवाराकडून धम्मचक्र प्रवर्तनदिनाच्या

मंगल कामना

-सदेच्छुक-

प्रा. प्रमोद मशाखेनी

श्री कोलते पाटिल न्युबिअर कॉलेज,
टेकेपार, जिल्हा. भंडारा

आणि

चौर्णिमा प्रमोद मशाखेनी

मशाखेनी परिवार दीक्षाभुमीवर आपले स्वागत करित आहे.

कांबळे परिवाराकडुन
धम्मचक्र प्रवर्तन दिनाच्या मंगल कामना

आयु. धम्मदीप सरवदे,
यांस जन्मदिनाच्या मंगल कामना.

-सदेच्छुक-

मा. बापुराव झोटींगराव कांबळे मा. माया बापुराव कांबळे
मा. रुक्मिणी संजय सरवदे मा. संजय सरवदे,
डॉ. राहुल बापुराव कांबळे, मा. सोनाली राहुल कांबळे
मा. रविकिरण बापुराव कांबळे, इंजी. ऋषीकेश बापुराव कांबळे
आणि समस्त कांबळे परिवार

बागडे परिवाराकडुन
धम्मचक्र प्रवर्तन दिनाच्या मंगल कामना

-सदेच्छुक-

मा. श्रेयश बागडे
सहाय्यक प्रबंधक, भारतीय रिजर्व बँक
मा. रेशमा श्रेयश बागडे

मीटघरे परिवाराकडुन
धम्मचक्र प्रवर्तन दिनाच्या मंगल कामना

-सदेच्छुक-

प्रा. नितेश मीटघरे
माजी बासा अध्यक्ष
जेतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड
मीटघरे परिवार दीक्षाभुमीवर आपले
स्वागत करीत आहे.

उरकुडे परिवाराकडुन
धम्मचक्र प्रवर्तन दिनाच्या मंगल कामना

-सदेच्छुक-

मा. निलेश बंडु उरकुडे
मा. मिना निलेश उरकुडे
सार्थक निलेश उरकुडे
उरकुडे परिवार दीक्षाभुमीवर आपले
स्वागत करीत आहे.

**बावनगडे परिवाराकडुन धम्मचक्रप्रवर्तन
दिनाच्या मंगल कामना**

-सदेच्छुक-

डॉ. हरीश मुरारी बावनगडे
मंगला हरीश बावनगडे

बावनगडे परिवार दीक्षाभुमीवर आपले स्वागत करीत आहे.

**चव्हाण परिवाराकडुन
धम्मचक्र प्रवर्तन दिनाच्या मंगल कामना**

-सदेच्छुक-

डॉ. मनिस चव्हाण
जवाहरलाल नेहरू कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय वाडी,
नागपूर
चव्हाण परिवार दीक्षाभुमीवर आपले
स्वागत करीत आहे.

**इंगळे परिवाराकडुन धम्मचक्र प्रवर्तन
दिनाच्या मंगल कामना**

-सदेच्छुक-

डॉ. लखन इंगळे
ममता लखन इंगळे
अक्षिता लखन इंगळे

इंगळे परिवार दीक्षाभुमीवर आपले स्वागत करीत
आहे.

**बोधी परिवाराकडुन
धम्मचक्र प्रवर्तन दिनाच्या मंगल कामना**

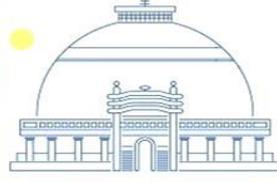
-सदेच्छुक-

प्रा. शिगीर बोधी
बोधी परिवार दीक्षाभुमीवर आपले
स्वागत करीत आहे.

शेंडे परिवाराकडुन धम्मचक्र प्रवर्तन
दिनाच्या मंगल कामना

-सदेच्छुक-
डॉ. गौरव शेंडे
नयना गौरव शेंडे
गारवी गौरव शेंडे

शेंडे परिवार दीक्षाभूमीवर आपले स्वागत करीत
आहे.

शहारे परिवाराकडुन
धम्मचक्र प्रवर्तन दिनाच्या मंगल कामना

-सदेच्छुक-

मा. पवन शहारे

शहारे परिवार दीक्षाभूमीवर आपले
स्वागत करीत आहे.

बोरकर परिवाराकडुन धम्मचक्र प्रवर्तन दिनाच्या
मंगल कामना

-सदेच्छुक-

राजहंस सुमन तुळशीराम
बोरकर
रंजना रेखा सुखदेव

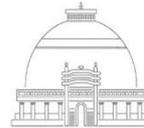
बोरकर परिवार दीक्षाभूमीवर आपले स्वागत
करीत आहे.

थुल व झाडे परिवाराकडुन धम्मचक्र प्रवर्तनदिनाच्या
मंगल कामना

-सदेच्छुक-

मा. प्रविण झाडे

मा. अमील थुल

थुल आणि झाडे परिवार दीक्षाभूमीवर आपले
स्वागत करीत आहे.

निल इन्फ्राटेक परिवाराकडुन धम्मचक्र प्रवर्तन दिनाच्या मंगल कामना

प्रा. प्रशांत डेकाटे

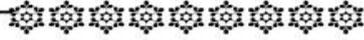
माजी सिनेट सदस्य,
रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठ,
नागपूर

संचालक

निल इन्फ्राटेक अँड निल फॉर्म,
नागपूर

Real estate Business Coach

Founder President

SAVE ME FOUNDATION

Mo. No. 9823644788

prashantdekte72@gmail.com

मातरे परिवाराकडुन धम्मचक्र प्रवर्तनदिनाच्या
मंगल कामना

- सदे च्छुक -

प्रा. उत्तम मातरे

एम.एस्सी (गणित), बी.एड.

आणि

प्रियंका उत्तम मातरे

मातरे परिवार दीक्षाभुमीवर आपले स्वागत करीत
आहे.

सुखदेवे परिवाराकडुन धम्मचक्र प्रवर्तनदिनाच्या
मंगल कामना

- सदे च्छुक -

गौरव कृष्णा सुखदेवे

कृष्णा सुखदेवे

वनमाला कृष्णा सुखदेवे

सुखदेवे परिवार दीक्षाभुमीवर आपले स्वागत करीत
आहे.

समोसा लवर परिवाराकडुन धम्मचक्र प्रवर्तन दिनाच्या मंगल कामना

समोसा लव्हर्स बिजनेस मॉडल की विशेषताएं

खाद्य व्यवसाय में विश्वसनीय ब्रॅंड
स्वयं व्यवसाय शुरू करे कम लागत
एकल व्यक्तिद्वारा संचालित व्यवसाय
४० से ५० प्रतिशत मुनाफा कमाए
कम्पनीद्वारा सभी उत्पाद संबंधित प्रशिक्षण
एवं मार्गदर्शन
उत्पाद संबंधी २४/७ ऑनलाईन मदत
सोशल मिडिया/मार्केटींग/ऑडिक्टोईडिजींग मदत

समोसा लव्हर्स उत्पाद विशेषताएं

२० प्रकार से जादा समोसा व्हेरायटी
२० प्रकार से जादा चाय/कॉफी/ग्रीन टी/
कोल्ड टी इ.
५ प्रकार से जादा पोहा व्हेरायटी
किचन में जादा समय बर्बाद करने की जरूरत नहीं
सभी उत्पाद Easy to handle

To Contact
Samosa Lover's

चिली चिकन समोसा	60/-Rs
चिकन मंचुरियन समोसा	60/-Rs
चिकन कुइल्स समोसा	60/-Rs
पनीर समोसा	60/-Rs
कुइल्स समोसा	30/-Rs
मंचुरियन समोसा	30/-Rs
छोला समोसा	30/-Rs
चिली पनीर समोसा	50/-Rs
पनीर प्याज समोसा	40/-Rs

NOTE: ALL ABOVE VARIETIES ARE AVAILABLE AT SAMOSA LOVERS CAFE ONLY

Shashi Gajbhiye
8421298273

Praful Kotangale
9881711819

वासनिक परिवाराकडून धम्मचक्र प्रवर्तन दिनाच्या मंगल कामना

-सदेच्छुक-

प्रा. राहुल वासनिक
सहाय्यक प्राध्यापक

मा. स्वाति राहुल वासनिक

वासनिक परिवाराकडून धम्मचक्र प्रवर्तन दिनाच्या मंगल कामना

-सदेच्छुक-

अॅड. राहुल एम. वासनिक
मो. न. ९६७३६१४५८४

वासनिक परिवार दिक्षामुमिवर आपले सहर्ष स्वागत करित आहे

EDUCATE ! AGITATE ! ORGANISE !

Dr. Babasaheb Ambedkar Students Organisation
R.T.M. NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR

JOIN US **BASA Membership Form**

Become a member of Dr. Babasaheb Ambedkar Students Organization (BASA).

Dear Student,
University education is one of the most important periods of our life. It creates the path to establish our career and also for the well-being of our society.
You may aware of the facts that many students have to face the various problems during the period of their study in the university. Such problems might be associated with their department, academics or administration or personal.

Dr. Babasaheb Ambedkar Students Organization (BASA) was established on **14th April 1981** in the **Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur**. Since then, it is striving for educational revolution to achieve an excellence through the quality improvement in education and the overall development of the students during their education. BASA is continuously working for solving the student problems that may be regarding the facilities provided by the university or any other academic to have a better campus life. BASA is engaged in organizing the workshops for the guidance to students, medical camps in the needful/rural areas, and many other various social and cultural activities.

It is requested to all the students for becoming a part / member of the organization by filling the **BASA Membership Form** available via different modes.

Website	• Simply visit our website www.basanu.org and click Register.
Scan QR Code	• Simply Scan BASA Membership Form QR code
Facebook Page	• Simply click on the provided link.

BASA Membership Form

BASA Website

BASA Facebook Page

Contact Details

www.basanu.org info@basanu.org www.facebook.com/basanu.org/

94224 23800 95453 68102 95453 33478 86000 44560

President
DR. BABASAHEB AMBEDKAR STUDENTS ORGANIZATION